

УКРАЇНА

УКРАЇНОЗНАВСТВО
і ФРАНЦУЗЬКЕ
КУЛЬТУРНЕ
ЖИТТЯ

Ч:З.

ПАРИЖ

1950.

«L'UKRAINE»

REVUE SOUS LA DIRECTION D'ELIE BORSCHAK,

Etudes ukrainiennes. Vie culturelle en France.

Paris.

ЗМІСТ:

І. Борщак: Україна в Парижі. Папери Пилипа і Григора Орлика. — П. Ковалів: М. Грушевський і українська мова (150). — Ю. Шерех: Невіддільна спадщина (Кілька слів про українські церковнослов'янізми) (155). — А. Яковлів: Римське право в судах України XVII в. (158). — Б. Крупницький: «Історія України й українських козаків» І. Х. Енгеля та «Історія Русів» (162). С. Драгоманов: Женевська «Громада» (166). — Нові спогади про М. Драгоманова (170). — В. Д.: А. Кримський — науковець (173). — Л. О-ч: «Белая книга» (В справі назви країни білоруського народу) (175). — І. Борщак: «Заповіт Петра Великого» (178). — Герцен, Україна і Шевченко (183). — Парижський автограф Т. Шевченка (185). — Гоноре Бальзак (186). — Україна й українці в листуванні Бальзака (188). — Наше листування (191). — Документи: В. Січинський: Автентичний портрет гетьмана Мазепи (192). — Французький текст промови Мазепи (194). — В. Сенютович-Бережний: З римських епітафій (196). — Микита Шаповал про Бенєша (уривки з невиданого щоденника) (197). — Лист Ярослава Федорчука (199). — Забуті сторінки: «Супітка» Г. Квіткі-Основ'яненка (1834) (200). — Про згаслих: Максим Гектер (202). Поль Буа (205). Емманюїл Мунье (209). О. Панейко (210). — Науково-культурна хроніка: І. Борщак: Анрі Грекуар (До сорокаліття його професорування) (211). — Славістичні студії в Лонді (216). — Наши відгуки (218). — Огляд і рецензії (220). — Українка.

SOMMAIRE:

E. Borschak: L'Ukraine à Paris. Les papiers Orlyk. — P. Kovaliv: M. Hrouchevskyj et la langue ukrainienne (150). — Ju. Cherekh: Un héritage inaliénable (les éléments vieux-slaves et slavons dans la langue littéraire ukrainienne) (155). — A. Jakovliv: Le droit romain dans les tribunaux ukrainiens au XVIIe siècle (158). — B. Kroupnyckyj: «L'Histoire de l'Ukraine et des Cosaques ukrainiens» de J. Ch. Engel et «L'Istorija Rusov» (162). — S. Dragomanov: La «Hromada» de Genève (166). — Souvenirs sur M. Dragomanov (170). — V. D.: A. Krymskyj (173). — L. O-tch: «Le livre blanc» (le nom «Biélorussie») (175). — E. Borschak: «Le testament de Pierre le Grand» (178). — Herzen, l'Ukraine et Chevtchenko (183). — Un autographe parisien de Chevtchenko (185). — Honoré de Balzac (186). — L'Ukraine et les Ukrainiens dans la correspondance de Balzac (188). — Correspondance (191). — Documents: V. Sitchynskyj: Un portrait authentique de Mazepa (192). — Un discours en français de Mazepa (194). — V. Senioutovitch - Berejnyj: Une épipape romaine (196). — Bénès vu par M. Chapoval (197). — Une lettre de Jar. Fedortchouk (199). — Pages oubliées: Une préface de Kvitska-Osnovjanenko (1834) (200). — Nécrologie: Maxime Hechter (202). Paul Boyer (205). Emmanuel Mounier (209). O. Panejko (210). — Chronique: Le jubilé d'Henri Grégoire (211). — Les Etudes Slaves à Lund (216). — Nos échos (218). — Comptes-rendus et analyses (220). — Ucrainica.

Редактування цього збірника закінчено 1-ого липня.

«УКРАЇНА»

Українські збірники за редакцією І. Борщака, з участю видатних ковців.
Виходить щільно на рік.
Ціна с. 225 фр.
Гроші від поштового конто: C.P. Paris. C. 7247 19.
IOUTOVITCH V. 186, Bd. Saint-Germain, Paris (VI).

Рукописи передруковані зовсім чітки, за вісім

їх висилають автори до редакції «України», мають бути машинні і на одному боці аркуша, або, як писані від руки, — застежіти собі право скрочувати рукописи.

УКРАЇНА

УКРАЇНОЗНАВСТВО І ФРАНЦУЗЬКЕ КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

1950.

ЗБІРНИК ТРЕТИЙ.

ПАРИЖ.

Україна в Парижі

МАНДРУВАННЯ Й ПАМ'ЯТКИ
ІМІЯ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ
ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ
АРХЕОГРАФІЇ

II.

Папери Пилипа й Григора Орлика

НАЙЗВОРУШЛИВІШІ хвилини, що я їх пережив у Національній Бібліотеці, є зв'язані з особою Григора Орлика. Ця особа так мало була відома в нас, що, приїхавши до Парижу, я все ще не був певний, чи перебування гетьманіча в Парижі не є взагалі легендою.

Перші мої кроки в ділянці розшуків були невдатні: бракувало мені досвіду праці в архівах. Тому, після тримісячної праці в архівах і Національній Бібліотеці, я кинув усюку надію знайти щось про Григора Орлика. З самовпевненістю, притаманною молоді, я навіть вирішив, що Григор Орлик взагалі не існував. Та доля таки усміхнулася мені.

Було це 8-го березня 1920 року. Близько 12-ої години дня я скінчив свою щоденну працю в Національній Бібліотеці й збирався вже вийти з залі друків. Ті, що працюють при вулиці Рішельє, знають, що після того, як повернеш використані книги, треба, щоб вийти з залі, пройти біля довгих низьких столів, де звичайно переглядають різні довідники, що знаходяться в самій залі праці. Кожного разу, коли я проходив біля тих столів, я мимовільно кидав оком на розгорнуті довідники, що лежали на столах. Того пам'яткового дня, 8-го березня 1920 р., я теж глянув на якийсь довідник.

Що ж я побачив?

На розгорнутій сторінці чорним по білому стояли магічні для мене від деякого часу літери О Р Л И К... Цей довідник був показником до збірки «Французької Газети».

Жодного сумніву не було: в «Gasette de France» за 1759 рік щось згадувалось про Орлика. Але може це був тільки омонім мого загадкового героя? Щоб дістати остаточну відповідь на це питання, треба було, річ ясна, бачити саму збірку «Французької Газети» за 1759 р., але, за правилами Національної Бібліотеки, я міг одержати цю бажану для мене книгу тільки наступного дня. Читач легко може собі уявити, яка лихоманка трясла мене того дня і тієї ночі...

Другого дня я був на вулиці Рішельє ще до відкриття Бібліотеки, а о 9½ год. я вже перегортав збірку «Французької Газети» за 1759 рік. Жодного сумніву більше не було. Той річник «Французької Газети» містив повідомлення про смерть Григора Орлика, що дійсно існував і на-

віть був за французького генерала. Пожовклі рядки «Французької Газети» стрибали мені в очах, як живі істоти... Навіть тепер, у мене, коли пишу ці рядки, мене охоплює глибоке хвилювання. Що ж було 9-го березня 1920 року?!

Мені здавалося, що я нарешті знайшов ключ, що ним відчиню таємну вежу, де заховано долю й недолю гетьмана Орлика й усіх бувших з ним мазепинців. Так, то був дійсно ключ, але веж було кілька, й для кожної з них треба було шукати нового ключа.

В Національній Бібліотеці майже нічого не було про Григора Орлика, але з вістки, надрукованої у «Французькій Газеті» за 1759 р., легко було зважнути, що архів французького міністерства військових справ мусів мати якісь документи про генерала Орлика.

Отож я й звернувся відповідним листом до тодішнього військового міністра Лефевра, відомого з своїх патріотичних і дійсно пророчих промов у парламенті, якими остерігав французьке суспільство перед відродженням німецьким імперіалізмом. Архів французького міністерства військових справ не є приступний для вжитку навіть наукового, а до того ж тоді були ще часи повоєнні. Лист мій до Лефевра, тепер небіжчика, довго блукав, і лише в травні місяці я одержав дозвіл на працю в архіві. Тому, що в листі Лефевра ім'я Григора Орлика, вперше після XVIII в., з'явилося у французькому офіційному папері, я подам тут переклад цього листа:

ФРАНЦУЗЬКА РЕСПУБЛІКА
МІНІСТЕРСТВО ВІЙСЬКОВИХ СПРАВ
Париж. 11 травня 1920 р.

Пане,

Ви прохали в мене дозволу розглянути в архіві моого міністерства справу генерал-поручника графа Орлика.

Маю за честь повідомити Вас, що цю справу Ви можете розглянути, і я долучаю тут перепустку, з якою можете дістатися до Міністерства Військових Справ.

Прийміть...

Разом з тим офіційним листом, Лефевр надіслав мені приватного листа, що його, хоч який він є цікавий для історії франко-українських зносин, подавати вважаю ще передчасно.

Таким чином, одного дня, в другій половині травня 1920 р., о 12-їй годині ранку, прийшов я до славного будинку при вулиці Сен-Домінік і бульварі Сен-Жермен. Здоров'яга підстаршина з заслужених африканських військ, переглянувши пильно мою перепустку, впustив мене у внутрішній двір, до чергового старшини, що провадив мене далі по різних коридорах, доки не ввів мене до бюро, де сидів уже літній урядовець. Треба візнати, що цей урядовець зустрів мене, хоч і чимно, але без особливої радості. Як потім виявилось, міністер чомусь призначив мені для праці години 12-14, що під час них оцей урядовець мав сидіти разом зі мною, бо, річ ясна, рукописи, що їх я мав розглянути, були великої історичної вартості. А треба знати українському читачеві, що між 12 і 14 годинами всі французи снідають. Отже, бідолашній урядовець був позбавлений змоги їсти в урочисту для цілої Франції годину. Тільки той,

хто прожив якийсь час у Франції, зможе зрозуміти як гірко переживав француз таку тяжку кривду. Щоб бодай трохи зарадити цьому лихові, за якийсь час, порозумівши з ним, я приходив на працю о 13 год., коли мій контролер мав уже поснідати.

Але ця моя великодушність винагороджуvalася щедро: я мав перед собою на столі грубу течку, що на ній чорним по білому гарним письмом якогось канцеляриста XVIII віку стояло: «Справа генерал-поручника Грегуара Орлика». То були всі папери, що стосувалися до військової кар'єри хрещеника Мазепи.

Один за одним читав я пожовклі від часу ті акти, й таємнича постать Григора Орлика набирала життя... Упродовж двох місяців, щодня, сидів я в будинку при вулиці Сен-Домінік, обложений Орликівськими документами.

З архіву міністерства військових справ шлях вів просто до архіву міністерства закордонних справ на Ке д'Орсей, де мали бути документи про Григора Орлика, бо розшуки в архіві міністерства військових справ показали, що гетьманич мав від французького уряду різні дипломатичні доручення. Архів міністерства закордонних справ я знову уже досить добре й там не важко було мені почати систематичне вивчення документів, що стосувалися Григора Орлика. Але й там одного дня мене чекала одна з найприємніших несподіванок.

Переглядаючи часто-густо в архіві на Ке д'Орсей старий писаний каталог рукописів, я натрапляв там на заголовок якогось щоденника «Оліві». Природна річ, я завжди вважав, що цей щоденник торкається відомого договору, що його було укладено 1660 р., між Швецією та Польщею в Оліві, передмісті Данцигу. Питання це спеціально мене не цікавило, й я ніколи не брав цього рукопису.

Та одного щастливого дня, — 8 жовтня 1920 р., — «на всякий випадок», як кажуть, я зажадав той «Щоденник Оліви». Принесли мені 5 грубезних рукописних томів. Розгортаю, — що за чудася? Ніяких перетрактаций в Оліві, — замість цього мова йде про Україну, й письмо щось мені знайоме. Глянув близче, — та це ж письмо Пилипа Орлика!

Як у сні, почав я перегортати рукопис. Сумніву більше не було. Рукопис, що його якийсь урядовець XVIII віку помилково занотував, як «Щоденник Оліви», в дійсності був не більше й не менше, як «Діяріюш» гетьмана Орлика. (Користуюся з нагоди, щоб до уривку зі щоденника Пилипа Орлика, надрукованого в ч. 2 «України», стор. 116, додати рік, — 1723).

... 30 років промайнуло від того жовтневого дня, але й сьогодні яскраво пам'ятаю, як потемніло мені в очах, як пересохло в горліянці, коли я збагнув, що за ваги документ лежав на столі переді мною...

Мені залишається оповісти про останній епізод з історії моїх розвішуків Орликівських паперів, а саме, як я знайшов частину тих паперів, що між ними був такий документ, як «Вивід Прав України».

Гарячого дня, в серпні 1922 р., десь близько 4-ої години, я сидів у відомій на Елізейських Полях каварні Фуке, де чекав одного українця, що, за нашим добром звичаєм, спізнявся. Ось вже перечитав я у каварні всі газети, а мій земляк усе не приходив. На столі лежав «Ботен», відомий французький довідник по столиці й провінції. З нудьги, все чекаючи земляка, я розгорнув той грубезний том і почав тобіжно перелі

глядати сторінки. На разі... не вірю своїм очам. Бачу: Château de Dinteville... Та цю ж адресу та назву цього замку я бачив десятки разів у листах Григора Орлика. Знаючи, що в Григора Орлика були французькі свояки, шукав я їх через газети, та без жодного наслідку. І ось, за «Ботеном», що його я випадково взяв до рук, виходило, що замок, де мешкав Григор Орлик, існує й досі. Але хто в ньому мешкає тепер?..

Чи треба тут казати, що побачення з українцем, який, хоч і спізнивши, але все ж прийшов, мене вже менш цікавило?

Того ж таки вечора я надіслав листа до замку Dinteville, на ім'я «власника», в якому оповів коротко, хто був Григор Орлик. Десь за тиждень я одержав відповідь від графа de la Ville de Baujeu (так звали тодішнього власника замку), який старечим письмом твердив, що в іх роді дійсно були якісь «поляки», але що прізвище Орлика він чує вперше. Власник замку додав найважливіше: в нього зберігаються старі документи чужими мовами, що їх він охоче дозволить мені розглянути.

Я поїхав у Dinteville і знайшов там папери Григора Орлика. Поміж ними були такі речі, як «Вивід Прав України» Пилипа Орлика, Бендерська Конституція 1710 р. з важливими примітками самого тетьмана Орлика, й сила інших документів, що їх частинно я використав у своїй книжці «Григор Орлик»...

III.

Всі ті, хто працюють у рукописних відділах бібліотек, знають, що найбільше вони можуть відшукати щось нового поміж, так званими, *Miscellanea*, себто збірками, де перемішано рукописи різноманітного роду, що їх зміст рідко, навіть, дістается до каталога. Полював і я на такі *Miscellanea*. Але в Національній Бібліотеці їх справжня тьматемрява, без сонця й стежок. Щоб зорієнтуватися в такій тьмі-темряві, треба витратити чимало часу, мати добре очі й, найголовніше, багато терпцю, бо нудних речей — до схочу в стародавніх *Miscellanea*.

Одного літнього дня доля таки винагородила мене за таку нудну працю. Працював я тоді над збіркою, що мала досить таки глуху назву: «Туреччина, Польща, Трансильванія». Ця груба збірка довго залишалася для мене нецікавою. Та от, нарешті, я натрапив на рукопис із знайомим мені текстом, — текстом «Історії Карла XII». Розглянувши близче рукопис, я переконався, що маю в руках якусь чернетку Вольтера, з його автентичними нотатками, його запитаннями й відповідями... Одне слово, я опинився в лябораторії Вольтера, — та ще в якій! — в лябораторії, де складалася голосна праця, що в XVIII в. рознесла українську справу по цілій Європі.

Невже я натрапив на щось невидане з Вольтерової спадщини? Це здавалося неймовірним: можна уявити собі, скільки то вчених займалися Вольтером... Отож, затримавши для себе цю «таємницю», почав я шукати по цілій Вольтерівській літературі, чи не знайдуться там матеріали, що на них оце я натрапив у Національній Бібліотеці. Та ніде я цього не знаходив. Сумніву бути не могло: я таки знайшов невиданого Вольтера... Щоб мати, так би мовити, безсумнівну певність щодо мого відкриття, вирішив я мою «таємницю» виявити кустосові рукописного відділу, що ним був тоді відомий, вже покійний тепер, учений, саме знавець XVIII віку.

— Пане директоре, можна вас запитати?

— Будь ласка...

— Я знайшов тут один невиданий рукопис і хотів би мати вашу досвідчену думку про нього.

— З приємністю... А що це за рукопис?..

— Невидані нотатки Вольтера про його «Історію Карла XII»...

Ніколи не забуду погляду, що кинула на мене ця велими заслужена в науці людина; так, мабуть, дивляться на людей, що їх вважають за божевільних...

— Що?.. Невиданий Вольтер?.. Мій молодий друже, це в вас ваші літа говорять... Невиданого Вольтера в нас не існує...

— Але ж прошу...

Я починаю пояснювати, підвищую голос... З столів на мене дивляться, як на якогось дикуна, що порушив спокій у храмі.

Кустос бере, нарешті, рукопис, що його я цілий час намагався дати йому, довго розглядає його й у кінці, з жалем і майже проти свого бажання, вимовляє:

— Так, це дійсно відкриття, але, молодий чоловіче, не треба бути зарозумілим, це — випадок...

З кустосом у нас потім наладналися якнайкращі взаємини, а коли, за якийсь час, я використав знайдені матеріали в розвідці, що її видрукував М. Грушевський в своїй «Україні», мій кустос навіть був задоволений.

Тепер цей кустос в іншому світі, де нема ніяких текстів Вольтера, виданих чи невиданих, але я й досі бачу його обличчя й очі, коли старажі руки перегортали січневе число київської «України», де з'явилися Вольтерівські рядки, що їх він мав зберігати...

**

Вулиця Рішельє, в частині, що тягнеться від Національної Бібліотеки до майдану «Французького Театру», — одна з найгарніших і найшляхетніших дільниць у світі... Що стрелило до голови Растопчинові, тому самому, що спалив перед французами Москву 1812 р., а проте вибрав Париж, щоб саме тут доживати свої останні роки; Растопчинові, який одного дня, 8 лютого 1821 р., писав до графа Воронцова: «Треба, щоб трава росла на вулиці Рішельє» (1)... Якби це химерне, як не сказати більше, бажання Растопчина здійснилося, — скільки скарбу втратила б історія взагалі, а українська історія зокрема!

Ця думка настирливо ворується в голові, коли виходиш після 6-ої години вечора з будинку Національної Бібліотеки й поволі, ще під впливом минулого, яке панує необмежено в шляхетному будинку Кольбера й Мазаріні, — прямуєш до майдану «Французького Театру»...

Останні свідки українського минулого, зв'язаного з вулицею Рішельє, це, поперше, будинок № 50, де жила одного часу маркіза Помпадур, коханка Люї XV, що грава не абияку політичну ролю. Але не коханка Люї XV цікавить українського мандрівника на вулиці Рішельє, а маркіза Помпадур, що, невідомо чому й як, зібрала в своїй книгоzbірні цілу французьку україніку, між якою славний Боплан займав почесне місце. (2).

1) Архівъ Воронцова, VIII, 413.

2) Див. наше: «Ucrainica маркізи Помпадур», львівський щоденник «Громадський Вісник» 1923, № 43 (197).

Другий свідок нашого минулого — це будинок під № 67, де за часів другої Імперії містилася книгарня А. Франка, головний склад, так званої, «Російської» й «Польської Бібліотеки», заснованої й редактованої князем Августином Голіцином, що помер в 1875 р. Цей нащадок Гедимина, що навернувся на католицьку віру, прислужився чимало до ознайомлення Франції з українським минулим, перевидавши «україніку», яка віддавна зникла з книгарського ринку. Голіцин перевидав спомини Манштейна, російського полковника німецького роду, що описав становище України під московською владою за часів щариці Ганни; уривок історії Церкви Бароніоса про проголошення у Ватикані руськими єпископами Унії (*Legationes Alexandrina et Ruthenica ad Clementem VIII*, 1866); «Історію козацької війни проти Польщі», Г'єра Шевальє; «Опис України», Бопляна, що до нього Голіцин додав цінний уступ з невиданими матеріалами...

Цей нащадок Гедимина, що втратив усе в Росії через свої релігійні переконання, — багатство, гонори, — і мусів залишити свою батьківщину, завжди у своїх працях ставився прихильно до України, і його не можна не згадати в наших паризьких мандруваннях.

Ілько Борщак

М. Грушевський і українська мова

I.

Українська громадськість знає Михайла Грушевського, головно, як славетного історика і видатного публіциста. Але чи всі знають про те, що в обсяг його національно-культурних інтересів входила також і українська мова? Михайло Грушевський питання мови вважав органічною частиною загального українського питання. Але підходив він до цього питання не з філологічними замірами, не з лінгвістичною міркою, бо ця сторона зasadничого значення для нього не мала; до питання мови він підходив, як до могутнього культурного знаряддя. Через те його цікавить насамперед не мова взагалі, а мова культурна, літературна. «Справа літературної мови й зостається одним з основних пунктів в українському питанні», — так пише він у передмові до збірки статтів «Про українську мову і українську справу». (1).

Хоч праця над мовою, як і взагалі праця над культурним розвоєм українства під час заборони, провадилась більше на галицькім ґрунті, та з усім тим українську культурну мову, на думку Грушевського, ніяк не можна назвати «галицькою» мовою, як часто це робили. «Невірно це і кривда українцям з Росії, які велику участь брали у виробленні цієї мови і нестерті впливи на ній положили». (2).

Правда, українська культурна мова не дійшла ще цілковитої кристалізації. Багато в ній такого, що «було вжите чи зложене на швидку руку і чекає, щоб замінили його висловом чи оборотом ліпшим, більше відповідним духові української мови». (3). Треба ще багато працювати впродовж цілих поколінь. І тут

1) Статті й замітки. Київ, 1907, стор. 23. Ці статті друкувалися в «Раді», в №№ 6, 8, 31, 51, 59, 83, 89 за 1907 р. (Примітка редакції).

2) «Про українську мову і українську справу», стор. 8.

3) Теж там.

Грушевський з рішучістю застерігає проти тих хибних поглядів, наче культурну українську мову треба будувати заново, на нових підвалах, окрім від "галицької" мови. "Ігнорувати цю культурну мову, — каже Грушевський, — вироблену такою важкою працею кількох поколінь, відкинути, спуститися на дно й пробувати незалежно від тої "галицької" мови творити нову культурну мову з народніх українських говорів наддніпрянських чи лівобережних, як деякі хочуть тепер, — це був би вчинок страшенно шкідливий, хибний, небезпечний для всього нашого національного поступу. І ті земляки наші, що гудять та гидують і інші збріджають, дискредитують цю культурну мову, лиху послугу роблять тим українству, коли находитя послух і віру для своєї критики серед земляків". (4).

Культурна або літературна мова в оцінці Михайла Грушевського — це не святочна прикраса, а буденне знаряддя національно-культурної праці. "Літературна мова — це ж все таки перш за все знаряддя, "орудіє" щоденного культурного життя, а не якийсь твір артистичний, здатний на те тільки, щоб поясити його на стіні в церкві й бити перед ним поклони, як перед "святынею красоти". Артисти слова, вроді Фльобера або Ніцше, нехай роками шліфують, виробляють, викінчують свої архітектори. Ми, робітники біжучої хвилі, слуги сучасних потреб українського народу, не можемо чекати того часу, аж поки ваша мова так виробиться, так скристалізується, щоб можна було виробляти публіцистичну статтю, чи наукову розвідку, як ювілірну ціцьку, та й шкода так ціцькатися з ними. Досить буде, коли мови цієї вистачить на те, щоб обмінюватися думками, порозуміватися і посувати наперед нашу культуру й політичну національну роботу". (5).

Грушевський добре розумів, що з розвитком нації і національних культур розвиваються й національні мови, як основні чинники цих культур. В наші часи, — каже він, — нема вже старих універсальних культурних мов, кожна народність розвиває свою рідною мовою культурну роботу; ввесь культурний запас зберігається на рідній мові; культурна мова стає питанням життя і смерті, "бути чи не бути" національного існування. Від розв'язання цього завдання залежить, чи перейде даний народ до культурних націй, чи залишиться на становищі нижчих (*minderwertige*) народів, що можуть задовільнити власними засобами лише нижчі культурні потреби свого суспільства, а для задоволення вищих потреб вони примушенні вдаватися до чужої культури, чужої мови. (6).

Звідси у нього випливає найпекучіша потреба в інтересах розвитку культури мови — запровадження національної мови, як викладової мови, в школі. Університетська освіта рідною національною мовою не тільки збагачує культуру мови, ставить її в рівень з іншими культурними мовами, але й також високо підносить національну свідомість народу. "Поки мова не здобуде собі місця в вищій школі, поки вона не служить органом викладання в університетах та в інших учбових закладах, поки вона не стала знаряддям наукової праці у викладанні і літературі, доти суспільство, народність, що розмовляє цією мовою, почуватиме себе на становищі "нижчої, культурно неповноправної нації". (7).

З болем у серці відчував Грушевський ту велику культурну втрату, яку несе український народ, маючи на своїй національній території кілька державних, але не рідних, університетів та вищих шкіл з нерідною мовою викладання. Адже викладання українських дисциплін, незалежно від мови викладання, і викладання українською мовою — це дві різні речі, яких ніяк не можна змі-

4) Теж там.

5) Теж там, стор. 12.

6) «Освобождение России и украинский вопросъ». СПБ., 1907, стор. 174.

7) Теж там, стор. 175.

шувати. Поперше, — це постулат не тільки український, але й загально-науковий; подруге, — це вимога українського національно-культурного розвитку. Михайло Грушевський ставив це як аксіому. "Кожний українець, що усвідомлює національно-культурні інтереси свого народу, повинен в принципі стояти за те, щоб в університетах України всі курси університетської програми викладалися українською мовою". (8).

Але не одна тільки університетська освіта українською мовою привертає увагу М. Грушевського. Його не в меншій мірі цікавило питання української мови в шкільній освіті взагалі. Вже пізніше, в статті "Мова панська і музичка" ("Село", 1909, ч. 13), М. Грушевський писав і домагався, що треба дітей учити українською мовою, "щоб діти науку ту лекше розуміли, краще і лекше навчилися всього, чого їх учать", тоді б і російську мову знали краще, а то "не то що сільські школярі, а навіть ті українці, що покінчили високі школи, звичайно не говорять добре по-руському, так що природжені росіянини зараз пізнають такого по мові і посміхаються з нього. А що ж казати про сільського школяра". "І не дивно, — писав Грушевський в іншій праці, — що українське населення має менше користі від нинішньої народної школи, ніж населення великоруське, що наслідки шкільного навчання серед нього значно нижчі і рецидив неписьменності проявляється в жахливих розмірах". (9).

II.

Кожна культурна мова відрізняється від природної мови (живої мови неосвіченого народу) тим, що вона має в собі елемент штучності, який надає мові загального характеру, робить її дещо стандартною, спільною для всієї національної території. Така загальна мова не з природи дається людині, а вивчається, щоб її розуміти, нею орудувати. Звідси виходить, що кожна культурна людина до певної міри двомовна істота: одна (природна) мова сприймається ще з молоком матері, друга (культурна) — вивчається в школі. Вивчається, власне, не сама мова в своїй істоті (бо така мова сприймається з дитинства), а лише її штучний елемент, той елемент, що робить мову культурною (літературною) і спільною для користування й розуміння всім членам нації. Отже, кожна культурна людина мусить вивчати свою національну культурну мову, бо ніяка культурна мова з природи не дається.

На цю важливу сторону питання мови звернув увагу І. М. Грушевський. "Але ж помилуйте, скажуть мені любезні землячки на мою раду учитися української мови, — що це за рідна мова, коли треба її вчитися? Ми добиваємося прав української мови через те, що вона нам своя, рідна, а ви кажете її вчити, наче чужу! Що ж тоді за користь з своєї мови?". (10). Бояться найвіні землячки, що, вивчаючи рідну мову, вони цим самим дають зброю ворогам в руки, які можуть подумати, що українська мова чужа українському народові. Але є й протилежний напрямку люди, які не цікавляться українською мовою, гадаючи, що вистачить їм для будування української культури й російської мови, якою вони володіють без "труднощів", а українську мову, бачите, ще треба вчити, гаяти даремно час". Михайло Грушевський суворо картає тих і других земляків, що, не маючи достатньої національної свідомості, йдуть лінією найменшого спротиву. Він указує їм якраз протилежний шлях: "Всі вчаться рідної мови, а наша біда така, що треба вчитися її більше, ніж кому іншому". (11). Ці слова Грушевського, сказані ще коло сорока

8) Теж там, стор. 175.

9) «Український вопросъ», Москва. 1917, стор. 24.

10) «Про українську мову і українську справу», стор. 13.

11) Теж там.

років тому, залишаються в силі й тепер ще, бо й тепер, на жаль, нам треба вчитися рідної мови більше, ніж кому іншому.

III.

В боротьбі за українську мову М. Грушевський ніколи не розгублювався в філологічних дрібницях, які для нього не мали принципового значення, бо й не входили в його компетенцію. “Єднаймося, порозуміваймося такою мовою, яка єсть, а там “оставим астрономам доказувати”... Нехай філологи наші на свободі доказують і вияснюють, що це слово або оборот не в дусі української мови, що той чужий вираз можна замінити своїм, українським. Послухаємо їх і як переконаємося їх доводами, будемо самі так писати. Тільки не стіймо, заложивши руки в кешені серед цих філологічних і діалектологічних суперечок. Шкода часу, гайда до роботи”. (12).

Грушевський картає “крайній партікуляризм у справах мови, провінціяльний патріотизм, який вимагає, щоб газета писалась мовою його села, а все українське письменство не виходило за межі словаря його повіту. Ці претенсії кожного, щоб Україна йшла до нього, й неохота поступитися самому хоч кроком до неї, — зробити невеличкі зусилля, щоб увійти, так сказати, у все-український фарватер літературного й культурного руху; цей страх перед всяким сміливішим, повнішим виступом так само в справах мови, як і в інших національних справах, — вічне побоювання, що скаже повітова “Марія Алексеєвна” про якийсь такий сміливіший виступ, — все це проявлення ослаблення національної енергії”. (13).

Кожна людина “говорить хоч трошки одмінно від іншої, кожне село має свої особливості мови”. Але ж “книжки й газети для цілої України і не можуть потрапляти під те, як говорять в тім чи іншім селі чи околиці”. (14). Літературна мова, як культурна мова нації, є мовою загального користування і через те повинна мати якісь загальні, спільні для всієї національної території норми, і в жоднім разі не може поступитися перед будь-якими примхами партікуляризму, провінціяльного патріотизму, бо тоді вся творча енергія народу піде не на піднесення національної культури, а на її зниження. Така постава питання не викликає в Грушевського ніякого сумніву. Він наводить приклади, як інші народи з сильнішим національним духом переводили сміливіші операції над свою мовою. Так, наприклад, румуни в XIX ст. перевели радикальну реформу своєї мови, вичистивши її від елементів слов'янських та інших і заповнivши їх місце елементами романськими. Чехи теж “в розмаху свого національного відродження” постановили знаціоналізувати свою мову й замінити чужі вирази своїми, навіть загально-світові слова, як театр, музика тощо. Вони свою мову “перевели через книгу й школу, проведуть через народну мову, і через століття вінто не буде дивуватися тим словам, як не дивуються в Росії російським “впечатлінням”, “средоточіям”, “міросозерцанням” і іншим дивоглядам”. (15).

Особливо гостро засуджує Грушевський суперечки про мову й правопис, які, розуміється, ніякого зasadничого значення не мають і які він уважає язвами гіршими від єгипетських, бо вони точать українство. “Скільки непорозумінь, ростічі, неохоти вони викликали і викликають далі! Як руйнують і без того слабкі сили нашої інтелігенції, як деморалізують публіку з народу та пів-інтелігенції! Просто це національне лихоліття!”. (16). Він закидає галицькому гро-

12) «Про українську мову і українську справу», стор. 12.

13) Теж там.

14) «З кінцем року» («Село», 1910, ч. 50).

15) «Про українську мову і українську справу», стор. 17.

16) Теж там, стор. 5.

мадянству, що воно займається суперечками про мову й правопис. "Чубляться за мову між собою із "українцями", а за тими суперечками про мову і правопис лишають облогом, з своєї сторони, поле просвітньої й культурної роботи". (17).

Ідея єдності української нації — це провідна ідея в концепції Грушевського. Ця єдність насамперед мусить бути засвідчена в мові. Грушевський це дуже добре розумів і через те він так палко обороняв єдність термінології для Галичини і Наддніпрянщини. "Треба єднатися, концентруватися, а не ділитися, не розбігатися". Нарікання на неясність, нерозуміння — це, на думку Грушевського, є ніщо інше, як небажання з боку української інтелігенції "зробити ту малу роботу — присвоїти собі культурну українську мову, її термінологію". На мову Грушевський дивиться справедливими очима, як на змінну категорію, яка не може бути замкненою в межі якоїсь непорушної норми. "Поки народ живе, живе і його мова. Ні я, ні ви, читачу, не вгадаєте, яка буде мова наша літературна й наукова, її термінологія, її правопис, навіть за п'ятдесят літ — як будуть писати й говорити наші внуки". (18).

Михайло Грушевський закликав усіх до одностайноти. Іти до цієї одностайноти треба "дорогою обопільних уступок і толерантності, побажливості для всяких відмін життя й мови, діялектологічних і культурно-історичних відмін різних частин великої української землі, а не кидатися, як би на червону хустку, на кожну язикову чи правописну відміну, якої "у нас не вживають, у нас не розуміють". Він застерігає не замикатися в "тісні провінціяльні криптерії", щоб "не розбивати велику українську землю на частки з окремою літературною мовою і правописом. "Не чіпатися того, що ділить і роз'єднує поодинокі часті української землі, а пильнувати того, що лучить і єдає їх до купи, і це зміцняти й розвивати мусимо". (19).

Таким чином, Михайло Грушевський має ще одну велику заслугу перед українською нацією. Пошана до української мови, як до великого національного чинника, ще більше підносить його авторитет перед народом, як видатного вченого і як великого громадянина української землі. Все своє життя, всю свою наукову діяльність (а вона в нього аж занадто велика) він зв'язав лише з українською мовою, надрукувавши нею тисячі своїх праць. І це було тоді, коли над ним тяжіла панівна російська мова й приваблювала красою своїх перспектив. Але він не завагався, щоб проміняти розкішний панський одяг на "мужичий" сіряк, офіційну повноправну російську мову на невизнану, безправну українську мову. Цей сміливий вчинок молодого тоді ще вченого, Михайла Грушевського, викликав велике здивування серед професорів Київського університету і навіть обурення, особливо в проф. Т. Флоринського, відомого україножера, що ніяк не міг примиритися з думкою, щоб такий великий талант міг проміняти близкучу кар'єру російського професора на малоперспективну в його очах діяльність українського вченого. "Автор цих рядків (так пише Флоринський), а також і інші професори історично-філологічного факультету університету св. Володимира, не можуть не переживати почуття душевного смутку і образи, знайомлячись ближче з різновідніми фактами діяльності Грушевського, як керівника літературно-сепаратистського руху в Галичині... Замість того, щоб, користуючись своїм становищем ученої професора, роз'яснити прибічникам народницької партії всю неприродність, штучність, безгрунтівність і бесплідність їх літературних замірів і українофільських плянів, він виступив щирим борцем такої справи, яка закриває галицьким і буковинським малоросам приступ до загально-російської літератури... Яка невідома і темна

17) Теж там.

18) Теж там, стор. 22.

19) Теж там, стор. 20.

сила (ще далі продовжує Флоринський) штовхнула молодого ученого, з якого міг би бути добрий діяч російської науки, на шлях надто сумнівного служіння близькому до його малоруському народові і батьківщині, що вигодувала й використовувала його". (20).

Але сталося якраз протилежне. Михайло Грушевський створив собі невимиршу славу, але не русофільським кар'єрізмом, а невтомною працею на рідній ниві української науки, на ниві рідної національної культури. Він перед усім світом засвідчив, що український народ має свою культуру і науку, має свою культурну і наукову мову.

П. Ковалів

Невіддільна спадщина

(КІЛЬКА СЛІВ ПРО УКРАЇНСЬКІ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНІЗМИ)

ЧЕРЕЗ УСЮ ІСТОРИЮ української літературної мови проходить проблема ставлення до, так званих, церковнослов'янізмів. Від витриманого в своїй церковнослов'янській основі Остромирового євангелія (1056) до майже суттєвого народного своєю мовою Пересопницького євангелія (1556-1561), — цей шлях визволення від пут давньої болгарщини, шлях до перемоги народної стихії в мові, забрав півтисячоліття. Однаке, тоді, коли здавалося, що народня українська мова, опанувавши в таких текстах, як Пересопницьке євангеліє, або Крехівський апостол, самий осередок церковнослов'янщини — канонічну церковну літературу, може вже цілком тріумфувати, — тоді починається рух, називаний в історії нашої мови церковнослов'янською реакцією. Церковнослов'янізми знову набирають прав громадянства і завойовують жанр зажанром: церковну літературу, драму, вірші, наукові книжки тощо, лишаючи народній мові кінець-кінцем тільки царину гумору, сатири і лише почасти ліричної пісні.

З Шотляревським починається нова хвиля визволення від церковнослов'янізмів, доходячи свого вершка в раннього Шевченка ("Кобзар" 1840 р.). Але в своїх дальших творах, особливо останніх (після 1856 р.), Шевченко знову щедро впроваджує в українську літературну мову церковнослов'янізми, а П. Куліш не тільки робить це практично, ба й гаряче боронить теоретично. Етнографічне зацікавлення й народництво знову кидають гасло етнографічно-чистої мови, — Іван Нечуй-Левицький демонстративно проголошує культ "мови баби Палажки", — і церковнослов'янізми виганяються з мовного вжитку. Але також не надовго. За наших днів, починаючи від розквіту символізму в українській літературі, знову починається відродження церковнослов'янізмів, при чому надзвичайно цікаво, що воно охоплює письменників найрізноманітніших політичних напрямів і літературних стилів, від Тичини, Усенка й Рильського — до Маланюка, Барки й Яра Славутича.

Таким чином, в історії української літературної мови раз-у-раз хвиля боротьби з церковнослов'янізмами змінюється протилежною хвилею. Кожна з них має свої конкретні суспільно-історичні причини, що про них тут не місце говорити. Але вже самий факт постійного відновлення церковнослов'янізмів у літературній мові говорить, що вони в ній не випадковість, не чиясь індивідуальна примха, а глибоко органічний складник. На першому-ліпшому прикладі

20) Проф. Т. Флоринський. «Малорусский языкъ и „украинско-русский“ літературный сепаратизмъ». СПБ., 1900, стор. 99-100.

легло пересвідчитися, як збідніється літературна мова, особливо в царині абстрактної лексики, коли з неї усунуті церковнослов'янізми.

Ось приклад з тих перекладів, що їх робив Михайло Старицький з Пушкіна. У поезії Пушкіна "Отцы пустынники" є ціла гама абстрактних понять, — і більшість з них висловлена церковнослов'янізмами: *праздность, любоначалие, смиреніе, терпініе, ціломудріе*. Старицький, до певної міри скучий етнографічними настановами своєї "народницької" доби (хоч він і дуже часто проправав їх), знаходить відповідник у народній мові тільки до слова *терпініе* — *терпливість*. Слово *любоначалие* він змушений передати цілім виразом: *заздрість до влади*. Для *празднословія* він змушений подати аж три відповідники: *гордота, марність, лихословіс* (при чому третій — сам церковнослов'янізм). *Ціломудріе*, явно спрощуючи, він перекладає *чистота*. Нарешті, для *праздности і смиренія* він змушений вигадати новотвори: *небійскіть і сумирніня*. Все це, як на той час, мовні досягнення; але вони аж ніяк не рівнозначні церковнослов'янізмам первотвору.

Це відчував і сам Старицький. Церковнослов'янська мова, позиченням або калькуванням, увібрала в себе величезні скарби давньо-грецької абстрактно-філософської й богословської мови, — а ледве чи яка в світі народня мова може такими скарбами похвалитися. В цьому і є головна внутрішня причина тяжіння української літературної мови до церковнослов'янізмів, вічного відродження їх. Та й потреба культурної переємності, зв'язку з нашою старою культурною традицією, теж раз-у-раз покликає до нового життя церковнослов'янізми.

І нема тут нічого особливо дивного. Хіба романські мови, на чолі з французькою, не вдаються раз-по-раз до невичерпного латинського джерела, шукаючи там абстрактної й науково-термінологічної лексики? Хіба англійська мова не черпає з французько-латинської криниці? Хіба російська й болгарська мови не вибирали в себе органічне церковнослов'янські елементи?

Отже, пояснення вимагає не так звертання до церковнослов'янізмів, як те відштовхування від них, що від часу до часу відновляється в історії нашої літературної мови. Якщо ми приглянемося до того, коли саме це відштовхування виходить назверх, то побачимо, що це бувало якраз у ті часи, коли український народ стояв на переломі від етнографічної маси до національності — і шукав доказів своєї окремішності саме в своїй етнографічній чистоті. А поверталися церковнослов'янізми або тоді, коли цей рух бував розбитий і штучно зупинений (кінець XVII століття), або навпаки, коли він досягав свого — і народ підносився на рівень нації — якщо не в реальному тривалому державному існуванні, то бодай у свідомості. Так було із зрілим Шевченком і П. Кулішем, так є й за наших днів. З цього погляду, сміливе черпання церковнослов'янізмів відповідає тому етапові українського історичного розвитку, коли наша національна свідомість вже настільки зміцніла, що може дозволити собі вийти з етнографічних рамок і виібрати в себе елементи всесвітської культури, — тим більше, що в церковнослов'янізмах ці елементи приходять в уже засімільованому впродовж тисячолітньої історії української Церкви і української культури вигляді.

Ми вже давно переростили етнографізм, ми усвідомили українськість усього понадетнографічного в нашій історії: Київської і Литовсько-Руської Держави, греко-болгарської (з походження) Церкви, старої нашої, не народною мовою писаної літератури, а отже — і церковнослов'янізмів. Відмовлятися від них — означає якоюсь мірою відмовлятися від нашої історії в ім'я нібито позаісторичної, сталої етнографії. На це може піти етнографічна маса, але не нація:

Ось чому, на нашу думку, українська література, не повертаючися до церковнослов'янщини в цілому, — це вже перейдений етап, — може і навіть повинна безбоязно використовувати, де це доцільно, історично засвоєний набуток — церковнослов'янізми, особливо в позначені абстрактів, — збагачуючи цим нашу мовну культуру взагалі (як це вже практично і робиться, незалежно від тих чи тих поглядів наших мовознавців).

Практичне значення має тут питання про дозування цих церковнослов'янізмів. Але це питання ледве чи можна розв'язатиaprіорі, бо, власне, все залежить тут від кожного конкретного випадку і від мовного такту письменника. Безглядно використання церковнослов'янізмів у побутовому вжитку, як це є в часто цитованому уривку з щоденника Петра Могили (Въ градѣ Бѣлоцерковскомъ Яну Пикгловскому родися дщи. По обычаю же баба, въспрѣмши отроча, пупокъ урѣза, нъ недобрѣ связа. Не внемши ж се бабѣ, положи отроча въ корытцѣ, обѣ нощь же кровь изъ отрочате течаше пупкомъ, кровю же испиль, умираше"), з химерним помішанням слів різних стилістичних плянів у передачі суто побутової подїї справляє хіба комічне враження. Цей ефект розумів і свідомо використовував Шевченко в таких поезіях, як "Умре муж велий" тощо, а в наші часи подеколи знаходимо його застосування в сатириків і гумористів. Але як засіб стилістичного врізноманітнення, "біблейзації" або "пастетизації" мови, а почасті як одне з річищ, якими допливає абстрактна лексика, — церковнослов'янізми тепер актуальні, як і сотні років тому, хоч і не в такій мірі.

Не в такій мірі, бо, стверджуючи церковнослов'янізми як невіддільний складник української національної літературної мови, безсторонній мовознавець мусить відразу підкреслити, що питома вага церковнослов'янізмів в українській мові незмінно менша, ніж, приміром, у російській. Якщо навіть не йти за С. Булічем чи Ол. Шахматовим, які, власне, характеризували російську літературну мову як схрещену російсько-церковнослов'янську, все таки не можна не визнати, що церковнослов'янські елементи наскрізь просякли російську літературну мову і що її годі без них уявити. Характеристично, що революція, від якої дехто сподівався, що вона очистить російську літературну мову від "контрреволюційних" церковнослов'янізмів (Арватов), зовсім не мала такого впливу; навпаки, церковнослов'янізми культивуються навіть в офіційній російській мові останніх десятиліть.

У протилежність цьому, в українській літературній мові церковнослов'янізми відіграють роль ніяк не рівнорядного з народнім, а другорядного, хоч і важливого складника. Це стало можливим тому, що та схрещеність і двопляновість, яка, кінець-кінцем, більшою чи меншою мірою характеризує кожну літературну мову (етнографічно незаймані літературні мови — це або мрія романтиків-народників, або вияв нерозвиненості літературної мови), в українській літературній мові здійснена схрещенням двох діалектних елементів — центрально-українського, спертого на народно-селянську основу, і західньо-українського, збагаченого сильними центрально-європейськими впливами, з другого боку. Питання це виходить поза межі цієї статті (автор присвятив йому свою працю "Галичина в формуванні нової української літературної мови", Мюнхен, 1950), тут його порушено тільки мимоходом, для того, щоб указати, чому, при всій іхній стилістичній і культурно-традиційній вазі, церковнослов'янізми в українській літературній мові далеко не можуть тепер посісти те місце рівнорядного з народною основою складника, яке вони мали в давні століття в нас і яке вони зберігають тривало в російській літературній мові.

Римське право в судах України XVII в.

ВІЙНА за визволення України з-під влади Польсько-Литовської держави під проводом гетьмана Б. Хмельницького 1648-55 р.р. скінчилася звільненням частини української національної території обабіч Дніпра та утворенням Української держави, що дістала назву «Війська Запорозького», пізніше — «Малої Русі». За польсько-литовської влади на цій території існувала система загальних, так званих, «статутових» (шляхецько-станових) судів: земських, гродських, шідкоморських. У містах та містечках існували міські суди Магдебурзького права. Загальні суди застосовували загальний кодекс законів — «Литовський Статут» 1588 р. на «руській» мові, що його офіційне друковане видання вийшло у світ з друкарні братів Мамоничів у Вільні року 1588. Міські суди застосовували «правні книги» Магдебурзького права у формі латинських та польських перекладів німецьких збірників цього права (*Sachsenspiegel*, *Weichbildrecht*) та компілятивних праць польських правників (Яскера, Щербича, Гроїцького та ін.).

Після утворення Української держави статутові шляхецькі суди були скасовані, натомість була запроваджена система козацьких судів: сільських, сотенніх, полкових, на чолі з Генеральним Судом, що до 1730 р. діяли спільно з міськими судами Магдебурзького права. Ale закони, що раніше були чинними в Україні, не були скасовані; вони були ствердженні в договорі Б. Хмельницького з Москвою 1654 р.: цар підтвердив «Війську Запорозькому» автономію суду «по тим правам і привілеям», що їх були надані польські королі та велиki князі литовські. Таким чином, козацькі суди продовжували застосовувати Литовський Статут 1588 р. на цілій території Української держави, як основне «преднєшое» право. Так само й книги Магдебурзького права стали за юзов'язкові збірники цього права для міських і для козацьких судів (для останніх, як субсидіярне «християнське» право). Згодом судова практика козацьких і міських судів не бачила вже різниці між Литовським Статутом та книгами німецького права й застосовувала їх поряд при розв'язуванні судових справ.

Досліди, що їх перевели свого часу над джерелами Литовського Статуту польські, російські й українські правники (Данилевич, Якубовський, Лаппо, Максимейко та ін.), свідчать, що редактори Литовського Статуту 1588 р. завели в Статут багато запозичень з Магдебурзького права з юрного кодексу імператора Карла V (1532 р.), а також з римського класичного права, безпосередньо або посередньо з «правних книг» Магдебурзького права. Отже, Литовський Статут та «правні книги» Магдебурзького права (надто праці польського правника Б. Гроїцького) були тими джерелами, завдяки яким у практиці українських козацьких і міських судів XVII-XVIII стол. з'явилися норми правданого класичного римського права.

Нижче подаємо два характеристичних приклади з чинності Полтавського спільнотного полкового й міського суду.

Року 1670, Полтавський полковий суд у складі: городового отамана Демка Яковенка, міського війта Левка, бурмистра Якова Манченка та ще «многих обчих засних особ», розглядав скаргу Мартина Петренка, який обвинувачував свою жінку Палажку в тому, що вона хотіла його отруїти. Подробиці цієї справи такі цікаві й так майстерно описані в су-

довому декреті, що, замість сухого переказу, подаємо дослівно зміст цілого декрету:

«Скаржився Мартин Петренко з Супрунівки й показував, публичне презентуючи, яшний корж, тонко випечений, з гадюкою, що дала йому з'їсти жінка його Палажка, з намеси Ганни Даціхи. Тоді була питана перед нами Палажка, для якої то причини те безбожне діло над мужем своїм строїла? На то Палажка очне мовила Ганні Дацісі: «Ти ж, йдучи до череди і в розмові нашій наказала мені дати мужеві гадину для отрути, аби по світу не ходив. Цю гадину, здохну чи вбиту, багато людей бачило під тином Василя, Ємцового зятя. Середину цієї гадини я спекла в коржі і вночі дала мужеві». Що посвідчили Іван Кудлай, Ярема Дяк і інше многие: «Панове, виділи-смо частку гадини в коржі і ребра впече-¹³ніе гадини, і кости в платку, що зо рта випльовав Мартин». Ми теди, видячи побліще (publice) презентование лице і ребра в коржі печеної гадини, поне-¹⁴важ Палажка хотіла приправить о смерть мужа свого з направи Ганни Да-¹⁵цихи, декретом прикрили-смо з розділу 11, артикулу 6: «где би з нена-¹⁶висти и немилости оби-дві стороны, муж яко і жона, будучи в ростирку, з яких кољвеk причин один другого приправил о горло замордовал, альбо струїл, таковий мордер без милости маєт биті каран горлом, тим спо-¹⁷собом, якоби отца або матку забил, що ясніше виражаеть той же розділ, артикул 7: «на когоби ся тая злость показала, таковий мордер не только горлом міеть биті каран, але й пощтвости і всі іменя і маєтность тратит, а такою карностю смертью ганебною міеть биті каран, по ринку возечи, клещами тіло торгати, а потом в мех скуряний всадивши до него пса, півня, ужа, котку, і тое все посполу в міх всадивши і зашить, і где най-¹⁸глубей до води втопити, тимже обичаем і помощики его, которых он виволаєт, альбо на них правом переведено будеть, міють биті карани. Справу сию веліли-смо в книги місії Полтавській вписать, що есть випи-¹⁹сано, року і дня вишменованого». («Актовыя книги Полтавскаго городо-²⁰вого уряда XVII в.» 1664-1671. Полтава — Черніговъ. 1912. Докум. 190, стор. 136).

Злочин позбавлення життя свого чоловіка через отруту не був до-²¹конаний з незалежних од Палажки Петренкової обставин. Цей факт, а також складна, незвикла форма кари на горло, встановлена Литовським Статутом, можна гадати, були причиною того, що суд не виніс остаточ-²²ної ухвали про застосування цієї кари до Палажки Петренкової. Суд, як сказано в декреті, «прикрив» декретом цю справу, себто вчинив судове слідство, добув признання Палажки, знайшов у законі відповідну норму, але не наоказав скарати Палажку зазначенним у законі способом. Іншого декрету в цій справі в актовій книзі не записано, тому незідомо, яку кару суд застосував до Палажки Петренкової.

30 років пізніше, той самий Полтавський суд судив Уляну Денисиху, що за допомогою своїх сусідок на смерть забила свого хворого мужа Дениса Бідняка. В своєму декреті суд зазначив, що Денисиха заслуговує на кару, яка встановлена арт. 7, розділу XI Литовського Статуту, себто на ту саму кару, що була зацитована і в справі Палажки Петренкової, але на цей раз суд відмовився застосувати що кару, та пояснив, чому: «По-²³неважунас того звичаю не заховуєть». Замість цієї кари, суд, як запи-²⁴сано в декреті, «запобігаючи такої злоби (тобто злочину), аби промеж людьми, а звлаща межі малженством не множилася, маєть вона, Дени-²⁵сиха, подлуг нинішнього декрету, коньми по ринку волочена і кліщами торгана а на останку маєть смертельне четвертуванням скарана (сама од-²⁶на, а помошниці її повинні головщину кревним Дениса платити) вину

панську (полковникові) й урядову (судові). О. Левицкій. «Очерки народной жизни въ Малороссіи во II пол. XVII в., «Кievская Старина» за 1901 р., кн. X., стор. 214). В цьому випадку суд застосував кару, що приписує карний кодекс імператора Карла V (*Constitutio Criminalis Carolina*) за визначене вбивство (Postopek... Б. Гроїцького, арт. 137).

В обох наведених випадках Полтавський суд цитував ту саму норму Литовського Статуту 1588 р., що застосована до злочину «отцевбивства» (роена *parricidii*): «Розділ XI. Артикул 7: О забойцахъ отца або матки такожде о забитъ дитяти через родича. Уставуем іж гдбы сынъ або дочка отца або матку свою умышльне за якое запаметалисти забиль и якимъ кольвекъ обычаем родича своего о горло проправиль, тогды таковий сынъ або дочка, которая причиною своею о горло родича своего проправить, не только горломъ маеть быти каран але и почтивость и вси именья и маентность тратить на иншую братью, сестры або ближнихъ своихъ звлаша того учинку не винъныхъ. А такою карностью смертью ганебною маеть каранъ быти. По ринку возечи клещами тело торгати, а потомъ в мехъ скуреный всадивши до него пса, кура, ужа, котку и тоє все посполу в мехъ всадивши и зашить и де найглубей до води утопити. Тим же обычаем и помочники его которыхъ онъ выволаєт або на нихъ правомъ переведено буде мауть быти караны».

Як видно з наведеного тексту арт. 7 Литовського Статуту, кара складалася з двох частин: попереднього катування (волочити по ринку кіньми і рвати тіло гарячими клищами) та кари на горло (злочинця посадити в шкіряний мішок разом з півнем (в тексті вжито архаїчної назви «кура»), пском, котом та вужем, добре зав'язати та в глибокій воді втопити). Попереднє катування в багатьох випадках встановлював Литовський Статут для посилення кари на горло з метою, щоб «інші не важились того робити». Щодо другої частини норми: кари на горло, то до Литовського Статуту вона попала таким способом. В кодексі римських законів імператора Юстиніана, в книзі Дігест, кара за вбивство батька чи матері визначена так: «Посадити в міх разом з півнем, пском, гадюкою та малпою, а потім вкинути в близьке море чи в річку». («... *insitus culeo cum cane et gallo gallinaceo, vipera et simia, et inter eas ferales augustas comprehensus contuberniis misceatur; et, ut regionis qualitas tuberit, vel in vicinum mare, vel in amnem pojiciatur.*») Цю римську норму гласатори «Зерцала Саксонського» (*Sachsenspiegel = speculum Saxorum*) навели в своїй гlosi, як зразок старовинної римської карі за злочин отцевбивства, причому додали від себе пояснення символічного значення звірят, що мали товаришувати злочинцеві на той світ (*Speculum Saxorum, Jaskier*, книга II, арт. 14). В XVI століття польський правник і популяризатор Магдебурзького права, Б. Гроїцький, запозичив цю норму з *Speculum Saxorum*, застосував її до обставин життя в Польщі, замінивши малпу — котом, а гадюку — вужем, та вмістив у своїй книзі «*Porządek Sądów y spraw miejskich Prawa Magdeburgskiego*», що вийшла друком року 1559, набула великої популярності й уживалася в судах, як кодекс Магдебурзького права. Як довів проф. Максименко шляхом аналізи карних законів Литовського Статуту, редактори Статуту, в свою чергу, запозичили з «Порядку» Б. Гроїцького, цю норму та вмістили її в артикул 7-му, розділу XI. Такий був довгий шлях, що ним ця оригінальна, з незвичними акцесуарами, кара давнього римського права перейшла до Литовського Статуту, а потім до декретів Полтавського полкового суду та до міських судових книг полтавських.

ЩДИНАДЦАТІ

86

победити и не діти спалюючи шляхтичовъ чистого замордовано
такого присягністя спасовы мордзевъ бѣлъ листопадъ маєть
бисти паданъ горломъ въ спіль въ способомъ яко бывшъ або має
забилъ. А где бы и спасовы справе страдило + и чѣ бы історіо
на фалобна а надрово съвсѧмъ меновано-дістало + або забившъ або
брандомъ шляхти чистолитна приступти не хотела + а где бы
бы + бывало въ домості исторіо здренъ зълого ихъ мешкань а въ то
спасовыши ѹде ли чистолиты посвятали тогдашніи спасовы спалю
чюти чистинами изъголя маєть бисти болнал але побіна буї
спасовы чесного чистобами чисто фалобно спорони бывшъ спасено
чистого бечинъ чистописни.

ЛРТЫСДЛЬ З

и за бо чахъ чца або чистин спалю чесно
бисти чистописни же родига

спасовы чистыи сынова до гдя чца або маєть свою чист
ельне здасю запаметиши забилъ чистинъ и оловъ чистописни
родига чесного чистописни приправилъ + споды спасовы чистинъ або чист
исторіа пріниконію чесного родига чесного приправиши чистописни
горломъ маєть бисти паданъ чистописни чистописни имена и чист
пости спасописни + напишю чистописни сестри або близихъ чистописни
злаща того чистей чистописни. А спасовы спасописни смртные
такими маєть паданъ бисти - Поряди чесного чистописни спло
спасописни + апостолъ въсѧмъ чистописни бывши донго спасовы спалю
истокъ въ спасописни въсѧмъ чистописни зашистъ ие де на гдѣ
рівощи чистописни - спасовы спасописни чистописни чесного
рівощи чистописни побоялъ чистописни въ спасописни перебілъ чистописни

ю в

бывшъ

Минуло сто років з дня видання Литовського Статуту 1588 року, до дня декрету Полтавського полкового суду в справі Уляни Денисихи. За цей час правосвідомість українського суспільства досягла вищого культурного рівня, так що староримська кара здалася судям вже за пережиту, незвиклу. Тому Полтавський полковий суд обмежився лише цитатою римської норми та пояснив, що ця норма вже вийшла з ужитку в судах: «В нас того звичаю не заховується...».

А. Яковлів

„Історія України й українських козаків“ Й. Х. Енгеля та „Історія Русів“

Йоганн Христіян фон Енгель, автор *Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosacken* (Halle, 1796), перший учень Шлецера, був раціоналіст не тільки світоглядовий, але й майстер раціоналістичної історичної методи. Його зацікавлення Україною мало теоретичний характер; він підходив до неї через австрійсько-мадярські проблеми, що й були для нього життєвими питаннями. Про Україну він судив здалека, й українські відносини були для нього чужі. Але це він дав — і в цьому його заслуга — першу систематичну історію України, написану за дуже значною літературою й джерелами, хоч ще й не архівального характеру, з відповідним апаратом в примітках, з поділом історії країни на періоди (правда, з дуже боязким дотриманням хронологічної методи), з підкресленням соціальних, юридичних, географічних (див. напр. § 3 — Фізична географія України, стор. 11-18), господарчих проблем тощо. Все це було тоді значною новиною на полі української історії (1).

Цілком інакше стоять справа з «Історією Русів». Її автора зовсім не цікавили методологічно-історичні проблеми. Це не був учений, а ідеолог-раціоналіст, що висловлював свій світогляд у загальних сентенціях і характеристиках. Його метода була метода дипломата і публіциста, що використовував історичні події лише як засіб для висловлення своїх ідей. Його історія — це в дійсності політичний трактат, що в ньому історичні дані служать певним політичним тезам.

Це стає особливо ясним, коли взяти під увагу міродайну для автора «І. Р.» ідею державності і незалежності України в її історичному розвитку з найдавніших часів. На Україну він дивиться навіть в литовсько-польську добу, як на незалежну державу, і український народ за короля Ягайла є для нього одною з трьох незалежних і рівноправних націй (польської, литовської і української) з трьома рівноправними «гетьманами» на чолі, але, звичайно, під одним королем (стор. 7).

Треба сказати, що з історичними даними автор «І. Р.» поводиться цілком довільно. Не раз у його оповіданні виступають навіть вигадані особи або події. Так згадує він під роком 1439 «руських» полковників з такими чудернацько-вигаданими іменами, як Станай, Бурлій, Артазій тощо.

Автор «І. Р.» виступає, як лояльний громадянин російської держави, а всі свої опозиційні думки, особливо антиросійського характеру, дуже

1) Порів. B.Krupnyckyj, J.Chr.Engels, *Geschichte der Ukraine, Abhandlungen des Ukr. Wiss. Institutes, Berlin, 1931, Bd. III. Стор. 101* й далі.

небезпечні в умовах недавно розв'язаної української державності, вкладає в уста відомим особистостям українського минулого: Богданові Хмельницькому (стор. 62-63), Мазепі (стор. 202 й далі) і навіть Кримському ханові, то в формі промов, то меморіалів, листів і навіть полеміки (як, напр., між Богданом Хмельницьким і Кримським ханом, стор. 134 й далі).

Для Енгеля поняття «Україна» і «козаки» нерозлучні. Властиво історія України починається у нього щойно з появою козаків, тоді як її давніша історія є по суті в нього частине історії Росії: то була пануюча концепція в усіх істориків XVIII ст., між ними і для вчителя Енгеля, Шлецера. В очах Енгеля український народ не є якась особлива національна одиниця (різниця між українцями і росіянами, на його погляд, незначна), а окрема одиниця лише в своїй соціальній структурі й політичному розвитку (2). Зі співчуттям дивиться він на український народ, що тяжко здобував собі свободу у віковій боротьбі проти татар, а пізніше й проти польської шляхти, та особливо подивляє козаків, як тих, що вийшли з народної маси, з селян, і що зуміли поставити на ноги мілітарно-спартанську республіку з виборним гетьманом на чолі, з загальним народнім зібранням, з простим патріярхальним, але свободолюбним судом і т. д. (3).

Оці форми українсько-козацької державности, своєрідний ідеал Енгеля, стають головною проблемою його історії України. Таке він вже бере на себе завдання боронити свободолюбний український народ і його свободолюбні демократичні інституції; він рішуче відкидає претензії й зазіхання Польщі та Москви на цю Україну, що прагне до свободи.

Саме при розгляді українського історичного процесу впадає в очі перевага автора «І. Р.» над Енгелем, хоч першого й не можна назвати правдивим науковцем. Але його концепція більш послідовна й більш ясна. Тоді як Енгель ідею власного українського розвитку застосовує тільки до одного періоду української історії, до козацького, є вона для автора «І. Р.» тим, що об'єднує й збирає до купи всі періоди української історії.

Вихідним пунктом для автора «І. Р.» є не козаки, а Київська Русь, що й він вважає в першу чергу батьківщиною українського народу... «Пропринаціальна ділення той земли били княжества: Галицьке, Переяславське, Чернігівське, Сіверське, Древлянське і главное или Великое княжество Кіевское, которому всѣ другія подчинены были» (стор. 3). «Малоросія» в автора «І. Р.» — це давня «Русь» (стор. 7), а Галичина — «полуденная часть Руси или Малоросії» (стор. 8). Шоб ще виразніше довести, що його батьківщина є правдива Русь, автор «І. Р.» вкладає в уста гетьмана Мазепи вислів, що, очевидчаки, відповідає власному переконанню автора й що за наших часів не раз цитувався як найвидатніша сентенція «І. Р.»: «Ибо известно, что прежде были мы то, что теперь Московцы: правительство, первенство и самое название Руси отъ нась къ нимъ перешли» (стор. 204) (4).

Автор особливо підкреслює засаду вільності різних з'єднань україн-

2) Теж там, стор. 87, 88.

3) Тут у Енгеля — виразно демократична тенденція.

4) Автор «І. Р.» згадує не раз, що український (малоруський) народ є одної віри і одного походження з великоруським (стор. 85, 210 і т. д.). Але це є тільки вказівка на значно далі подуману спорідненість, бо у нього українці споріднені (одного племені) і з росіянами і з поляками (стор. 35-36) і з болгарами (стор. 13). В «І. Р.» пілкаться ідея кровної й релігійної слов'янської спільноти, причому як слов'яни фігурують і печеніги, і половці, і хозари (стор. 2).

Автор дуже послідовно вживав слова «Русь» для означення України. Коли ми у нього зустрічаемо слова з одним «с» — «Русь», «руський», «Історія Русовъ», то

ського народу впродовж його історії, бо саме на цій засаді збудовано властиві права нації, право на свободу і на власну державність. Недвідно пише автор «І. Р.»: «Народъ Рускій, бывъ въ соединеніи, первѣ съ Княжествомъ Литовскимъ, потомъ и съ королевствомъ Польскимъ, не былъ никогда отъ нихъ завоеваннымъ и имъ работѣлънимъ, но яко союзный и единоплеменныи... добровольно соединился на одинаковыхъ и равныхъ съ ними правахъ и преимуществахъ, договорами и пактами торжественно утверждennыхъ...» (стор. 35-36).

Те саме і про з'єднання з Москвою. І тут читаємо перший пункт договору 1654 р. так, ніби Україну й далі цар має тримати, відповідно до колишніх договорів і пактів, підтвердженіх свого часу литовськими величкими князями і польськими королями (стор. 120).

Автор хоче обґрунтувати поняття українського народу, як вільної, свободіднії нації не тільки назовні, а й з внутрішнього боку. Тому він особливо підкреслює зasadу вільних виборів влади — старшини з головою держави на чолі, бо вільна нація посідає право вибирати власних урядових чинників.

Щоб це довести, послуговується він своєрідними конструкціями. Для князівського періоду він приймає, що «князья или верховные начальники выбираемы были отъ народа въ одной особѣ, но на всю династію, и по томство выбраннаго владѣло по наслѣдію (стор. 3). За литовських часів це був Гедимин, що відновив український («русскій») уряд під проводом вибраних народом осіб та своїм представником призначив князя Ольшанського «русской породы» (стор. 5). Навіть після з'єднання Литви, а тим самим і України з Польщею, вибиралася влада і навіть самі гетьмані своїдним голосуванням рицарства (5) і підтверджувалася королем і сенатом (стор. 7). Тому козацькі гетьмані є в нього наступники руських князів. У нього Богдан Хмельницький зрікається права спадковості на гетьманський уряд у власному роді тільки тому, щоб зберегти зasadу виборності, більш відповідну правам і звичаям народу (стор. 96).

Проф. Яковлів має рацио, коли він характеризує автора «І. Р.» як республіканця, що виступає за виборну зasadу проти самовлади, проти спадковості гетьманського уряду в одному роді та пропагує відновлення республіканського устрою в Україні з виборним гетьманом на чолі (6).

Як бачимо, вихідні пункти обох істориків неоднакові. Коли для Енгеля властва історія України починається з козацтва, то в «Історії Русів» вона вже щільно зв'язана з князівським періодом. Для першого основною проблемою є «свобідна станова конституція» («freye st ndische Verfassung»),

вони майже без віймку означають власну батьківщину, Україну (стор. 5, 7, 8, 13, 28, 35, 40, 48, 58, 59, 63, 65, 69; 79; 95; 96; 135; 137; 213 й т. д.). Досить рідко у нього вживається назва «Україна», і то в сполученні з іншими назвами, напр. «Украинские нароуды» (стор. 242), або «отчизна наша, Украина Малоросійская» (стор. 71). Сьогоднішня «Росія» у нього фігурує як «народъ Московский» (стор. 98), «Россія» з двома «сс» (стор. 122, 153, 188, 198, 202 й т. д.), або «Великоросія» з одним «с» (стор. 210, 235 й т. д.), рідко як «Русь» і то наприкінці «Історії», де вже Москва давно перебрала цю назву і тому тут вже нема ніякої зasadничої різниці. Так пише автор на стор. 225 «Царство Россійское», а одну сторінку раніше (стор. 224) «Царство Рускоє», що змістом торкається Росії-Москви, бо тут говориться про Олексія, сина Петра I.

5) Поняття рицарства в автора дуже широке: до нього належить не тільки властва шляхта, але й духовенство й ціле козацтво.

6) «До питання про автора „Історії Русів“», ЗНТШ, т. 154 (1937), стор. 87.

для другого «вільна нація». Обидва республіканці (7), але Енгель репрезентується як демократ, в той час як автор «І. Р.» більш схиляється до аристократичної засади і за основу української самоуправи вважає рицарство.

Але є місця, де можна спостерегти ще більшу зближеність між обома авторами. Обидва заступають ідею терпимості, правда обмеженої християнством, і навіть більше того, православ'ям; в обох просвіченість і християнство щільно пов'язані. Хоч один є протестант (Енгель) а другий — православний, то обидва виступають проти католицтва. Вони гостро картають католицьку експансію в Україні. Тому Берестейська Унія 1596 р. набуває великого значення в обох авторів і вважається до певної міри поворотним пунктом в долі православного українського й католицького польського народів.

Козаки у Енгеля (стор. 20) в зв'язку з першим козацьким повстанням проти Польщі під проводом Косинського вважаються, — до повстання — «Schutzengei» (ангели-хоронителі) Польщі (1569-1592), а — з часу повстання — її «Geiseln» (каратель) (1592-1654). Це повстання в нього зв'язане з церковною унією; до того часу, мовляв, — мирне співжиття козаків з Польщею, після того часу — постійна боротьба (стор. 94 й далі). Не інакше і в «І. Р.» (стор. 32 й далі). Як подібно висловлюються обидва автори в цьому питанні, бачимо з зіставлення текстів. Ми читаемо в «І. Р.»: «И въ его время (Косинского) началась известная юная эпоха ужаса и губительного для обоихъ народовъ, Польского и Русского, эпоха, умолченная по Исторіямъ, или легко въ нихъ описанная, но которая, потрясши Польшу до самаго основания, и колебавши ее болѣе ста лѣтъ, низринула, наконецъ, въ бездну ничтожества, а народу Русскому давши испить самую горестную чашу, каковую и во дни Нерона и Калигулы не всѣ христіане вкушали, преобразила его въ иной видъ и состояніе. Это значитъ Унія, выдуманная въ Римѣ папою Климентомъ VIII...» (стор. 32) (8).

Тим же самим духом віє і в Енгеля: «Таке було становище в релігійних справах на Україні 1595 р., тоді було вкинуто яблуко роздору, що впродовж довгого часу в своїх кривавих наслідках привів польську державу до її загину прискореною хodoю...» (стор. 100).

Ще одне зближує авторів: це оборона прав України, як окремого незалежного тіла, все одно, чи одному лежить більше на серці «свобідна станова конституція», а другому «вільна нація» (9).

7) Енгеля можна назвати республіканцем, може, тільки щодо української історії. Позатим він виявив себе як прихильник австрійської монархії, навіть у рамках вужчої батьківщини, Угорщини (він походить з Ціпсу).

8) Див коментар на ці фантастичні рядки в праці І. Борщака «La légende historique de l'Ukraine», стор. 74-82. **Редакція.**

9) Автор «І. Р.» часто користувався хронікою В. Рубана (про це А. Яковлів, стор. 99). Але основою для Рубана було «Краткое описание Малороссии» (Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, Прага 1923, стор. 31), — знову праця яка мала для історії України Енгеля велике значення і використовувалася ним в деяких важливих частинах його твору як провідна лінія (В. Кирпучку, 80-84). Також і хроніка Граб'янки могла бути джерелом «І. Р.» (С. Наріжний, Дѣйствія презельной браны, Вид. Укр. Истор. Філол. Тов., Прага 1938, стор. 15). Але разом відомо, що також і анонімний автор «Краткого описания Малороссии» (найважливіше джерело історії Енгеля) багато взяв з хроніки Граб'янки (С. Наріжний, стор. 15).

Я стримуюся від комбінацій (вони мені не здаються дуже вірогідними), чи історія Енгеля була відома авторові «І. Р.», і мала тим самим безпосередній вплив на неї. Хронологічно це було б вірогідніше, якби припустити, що автор «І. Р.» свою працю, як дехто твердить, написав у перших роках XIX ст.

Характеристика українських гетьманів стоїть в обидвох авторів на передньому пляні. Передовсім це — Богдан Хмельницький, чиїм діям і якостям обидва автори віддають належну данину, данину пошани й подиву (див. Енгель, стор. 211 і «І. Р.», стор. 250). Ще замітніше їх негативне ставлення до Виговського (Енгель, стор. 212 і «І. Р.» стор. 149), Брюховецького (Енгель, стор. 247 і «І. Р.» стор. 158), П. Дорошенка (Енгель, стор. 266 і «І. Р.» стор. 171). Також цікаво, що обидва позитивно розцінюють таких гетьманів, як Многогрішний (Енгель, стор. 258 і «І. Р.» стор. 171), Данило Апостол (Енгель, стор. 348 і «І. Р.» стор. 234), Полуботок (Енгель, стор. 336 і «І. Р.» стор. 229-231). Є однаке й розбіжності: так напр. Енгель ставиться неприхильно до Скоропадського, бо він «сприяв засиллю москалів по українських урядових установах» (стор. 329-330), в той час як автор «І. Р.» трактує Скоропадського нейтрально (стор. 221 й далі); щодо Розумовського, то «І. Р.» ставиться до нього радше негативно (стор. 250), а Енгель більш позитивно (стор. 360) (10).

Мусимо ще раз у кінці підкреслити: і Енгель, вчений з історично-методологічними зasadами, і автор «І. Р.» з його дипломатичною спритністю, але без усякої наукової методи й сумлінності — були ревнівими оборонцями козацької державності XVII і XVIII ст.

Ліпша метода в одного, більша перспектива у другого! Але суттєвим є, що один писав як прихильник чужинець, а другий як патріот своєї власної країни й свого власного народу.

Б. Крупницький.

Женевська „Громада“

1948 РОКУ минуло 70 років з дня заснування першого українського вільного політичного видавництва. Маємо на увазі часопис „Громада“, що його заснував у Женеві колишній професор Київського університету, „магістр загальній історії“ Михайло Драгоманов з доручення Київської Громади.

Після звільнення, за наказом царя Олександра II, з Київського університету за „український сепаратизм“ і закриття Географічного Товариства, що його Михайло Драгоманов був основоположником і діяльним членом, він узяв на себе місію далі боронити словом права українського народу й задля того 1876 року виїхав закордон. Спочатку М. Драгоманов оселився був у Відні, де він видав російською мовою брошуро-протест проти Емського указу 1876 р. В цій брошурі, що мала заголовок: „По вопросу о малорусской литературѣ“ (1876), М. Драгоманов подав нарис постання новітнього українського руху й свої думки про його майбутнє, думки, що й нині не втратили свого значення.

Однаке, незабаром виявилося, що Віденське не є відповідне місце для незалежного українського видавництва, бо хоч в Австрії було вільніше, ніж у Росії, проте монархічно-феодальний, хоч і конституційний устрій Габсбурзької монархії не давав можливості одверто писати, а це було єдиною рацією існування цього видавництва.

М. Драгоманов переселився тоді до вільної Женеви, звідки було близче не тільки до західно-європейських осередків, а й до Америки, що М. Драгоманов вважав політично найпоступовішою країною в світі.

(10) В цьому ставленні до окремих українських гетьманів був безперечно й вплив джерел (Рубана, Граб'янки, «Краткаго Описанія Малороссії»), але ще більше значення мало, здається, бажання авторів боронити права України проти Москвії.

Перше число женевської "Громади" вийшло в світ у першій половині 1878 року, зі статтею М. Драгоманова "Передне слово до "Громади", де він подав систематично свою політично-суспільну й національну програму та оцінку політично-суспільного процесу *на всіх українських землях*.

Перше ніж викласти стисло те, що писав М. Драгоманов у "Передньому слові до "Громади", треба згадати, що саме являв собою український рух за 70-х років XIX століття. Читач повинен усвідомити, що за часів М. Драгоманова в російській Україні було мало національно свідомих людей, особливо серед, так званої, інтелігенції. Шкіла з московською мовою викладання зробила своє: люди змосковщилися, говорили й думали московською мовою, а освічених родин, де розмовляли українською мовою, було обмаль. Небіжчик А. Кримський на своєму ювілії, в кінці 1930-х років, стверджив, що в Києві в щоденному житті розмовляли українською мовою тільки в *трьох* родинах: в родині Косачів (сестра М. Драгоманова, Олена, вийшла заміж за Петра Косача, батька Лесі Українки), в родині музики Миколи Лисенка й у родині Михайла Старицького.

Треба було, отже, за тих часів, творити національно свідому інтелігенцію, що почувала б свій духовий зв'язок з основною масою українського народу, або "мужицтва", як тоді казали, з "найбільшим українським письменником", як казав М. Драгоманов, що докладно знову народню словесність і звичай.

Щодо стилю М. Драгоманова, він мусив виробляти науково-популярну мову, творити навіть окремі слова з українських пнів для вислову тих понять, що вживаються в науці, бо наука, як відомо, завжди випереджає народну мову.

*
**

"Громада", — починає М. Драгоманов, — видається для громад тієї країни в царствах Росії й Ціарщини (Австро-Угорщини), на котрій живуть люди, що звуть себе *українцями, русинами, русняками*, а іноді й просто *людьми*, а од книжників зовуться малорусами, малоросіянами, рутенами і т. ін. Люди по цих громадах, хоч і розкидані по великій країні, а все таки стільки подібні один до одних мовою і звичаями, як це рідко де спіткаєш по таких великих країнах на світі. Не раз за сотні років з того часу, як про тих наших людей говорить писана історія, громади тієї нашої України показували, що й на найдальших кінцях їх люди пам'ятали добре про других земляків своїх... Тільки між письменними людьми й на нашій Україні заслабла чутка про громади наших людей, і більше вважаються казені межі й поділи її, — бо ті письменні люди тепер мало мають спілки з мужиками, а більше з начальством, і вивчені по чужих школах, для служби чужим царствам і панствам, між котрими поділена наша Україна.

От через те ми бачимо, що треба перш усього нагадати тим письменним людям про ті межі, в котрих живуть наші люди, і в котрих лежить наша земля.

Українська земля — там, де живуть такі самі мужики, як на колишній козацькій Україні по Дніпру, котру здавна більше знають письменні люди з усіх наших україн.

Далі М. Драгоманов докладно описує межі етнографічної України, що, очевидчіки, відрізняються від нинішніх меж політичних.

Зазначивши, що кілька разів за останні триста років українські селяни повставали проти чужинецького панування, М. Драгоманов підкреслює, що "в часи найбужчих повстань нашого мужицтва проти панства показувались і найбільші змагання громад по всій нашій Україні стати в спілці проміж себе. Найбільша сила, чутка про котру дійшла до самих далеких мужицьких громад нашої України, була козацька Січа Запорозька, куди збиралось найвільніше мужицтво з усієї України, — осередок "Вольностів Війська Запорозького", або.

вільної землі української". Найбільшим повстанням було повстання проти польської неволі за Богдана Хмельницького, що привело до найбільшої сили козацької. Та сила тривала аж до першого руйнування Січі Москвою за Мазепи (1709 р.). Тоді показалося, що наші люди розуміли вже, що вони "осібна порода людей", тобто національність, осібні від поляків і від москвинів, незалежно від підданства якій державі.

На жаль, не сталося так, як хотіли козаки й селяни українські, бо за помічю козацького панства й силою польської й московської держав козацтво було скасовано спочатку на правому боці Дніпра (1711-1713), а потім і на лівому (Гетьманство й городове козацтво — в 1765 р., Січ і Низове — раз в 1709 р., після Полтави, і вдруге в 1775 р., з наказу цариці Катерини II. "Перед світом стали замість одного нашого народу в Росії — Малоросія, тобто тільки Чернігівщина й Полтавщина, Слобідська Україна — тобто Харківщина й далі до Острогозька, куди тікали на землю, записану здавна за Московським царством, наші люди з польської сторони в XVI-XVII ст., Новоросія — котиши Вольності Війська Запорозького". В Польщі українські землі заличувались в Малопольські, а північні — в Литовські. "Скрізь по наших землях залило чуже панство, а наши громади мужицькі одірвались одна од одної, і люди по громадах теж одірвались один од одного".

Вивчення минулого показує, що в справах духових, як і в справах господарчих, наше мужицтво в другій половині XIX ст. приходить на те, на чому стояло в козацькі часи XVI-XVII стол. "До того ж підходять з різних боків (національного, політичного й соціального) й купки письменних українців, котрі не забули того, що вони українці, й хотять ухопити кінець нитки, що вівралась в нашій історії в XVIII ст.". Чи вмітимуть наші письменні люди вхопитись за край тієї нитки, чи вмітимуть прив'язати до нього й те, що виплела з XVIII-XIX ст. думка людей з великою сіткою наукових і громадських думок європейських людей, — "ось в чому, на думку М. Драгоманова 1878 року, тепер все діло для теперішніх письменних людей на нашій Україні! Ось де для них чи жити, чи померати"?!

І Михайло Драгоманов закликав письменних людей працювати для мужицтва, дати йому освіту, бо скрізь виявилося однаково, що марні надії на будь-кого, окрім на самі мужицькі громади. Він твердив: "А коли ті громади скрізь у нас однакової породи, живуть поруч, — то ясно, що нашим людям найліпше: — стати спільно, щоб дійти до свого, щоб жити по своїй волі на своїй землі".

Що ж то значило для М. Драгоманова "жити по своїй волі на своїй землі"?..

На ці питання М. Драгоманов відповів, що "безперечно, українці багато стратили через те, що в ті часи, коли більша частина других пород людських (тобто національностей. — С. Д.) в Європі закладали свої держави, їм не довелося того зробити. Як там не єсть, а своя держава, — чи по волі, чи по неволі зложена, була й досі ще есть для людей спілкою задля оборони себе од чужих і задля впорядкування своїх справ на своїй землі по своїй волі. Тілько ж не всіх справ і не для всіх людей рівно! Тепер вже люди переросли державні спілки й прямують і волею й неволею до якихсь інших. Тепер вже показалося, що й в тих породах людських, котрі мають свої держави й велики, багаті, й вільні (напр., як Франція, Англія), або й великі спілки вільних держав (як Північно-Американська Спілка), більша частина людей бідує мало чим менше, ніж бідують мужики українські".

Отже, за М. Драгомановим, вихідить, що мало ще самої держави, а важно, які порядки, які взаємини між людьми мають бути в тій державі, бо держава не тільки у формі, але й у суті взаємин між громадянами.

"Шабля козацька", — писав М. Драгоманов, — інакше б послужила

“матері нашій Україні”, коли б вона, “съясувавши нестерпиму лядську неволю”, не ділила людей на стани й не попускала займанщини, а повернула б всю Україну в “вольності усього товариського люду українського”, в те, чим були річки й луги на низовій Україні для “товаришів Війська Запорозького”. От до того, що справити в наших дідів не стало розуму, коли вони складали козацьку державу, — як і ні в кого в ті часи, — до того мусимо тепер, після довгої й гіркої науки, добиватися ми, їхні онуки, в котрих нема ніякої держави”...

Святу правду писав М. Драгоманов 70 років тому, й певно не знайдеться нині серед нас щирої людини, яка б у цьому з ним не погодилась.

Який же був ідеал, що його виставив М. Драгоманов не тільки для українців, а й для всього людства? “Дійти до того, щоб спілки людські, великі й малі, складались з таких вільних людей, котрі по волі походились для спільноти праці й помочі у вільні товариства, — це й єсть та ціль, до котрої добиваються люди, і котра зовсім не подібна до теперішніх держав, своїх, чи чужих, виборних, чи не виборних. Ціль та зветься беззначальство: своя воля кожному й вільне громадство (політика. — С. Д.) й товариство людей і товариство”.

Зародки такого ладу М. Драгоманов бачив у Січі Запорозькій. Але разом з тим він вказував, що “повне ж беззначальство, повна воляожної особи завше застанеться ціллю всіх порядків, чи по малих, чи по великих спілках, так само, як думка вменшити до нуля перешкоду од тріння в машинах”. Іншими словами, М. Драгоманов, як мислитель і політик, ясно усвідомлював й відрізняв ціль близьку від цілі далекої й закликав не плутати одну з одною.

М. Драгоманов докладно розповів далі про діяльність всесвітньої робітничої спілки, що постала була в 1864 році в Лондоні, причини її невдачі й упадку, й про майбутнє ідеї “Всесвітньої Спілки”: “Ясно, що як коли-небудь оживе “Всесвітня Спілка” й стане справді коли не всесвітньою, то всеєвропейською, або заложиться нове подібне товариство, то тільки після того, як скрізь, по кожній країні й людській породі, заложиться міцні товариства людей, котрі зійшлися в природну спілку не по самій тілько основі думок, а й по однаковій праці, по сусідству, по однаковій породі й мові, — і тоді, коли вони самі забажають і ширшої й всесвітньої спілки”. Вдумайтесь, читачу, в цю думку: чи не здійснюється вона тепер?

М. Драгоманов осуджував українських письменників людей, що по волі чи по неволі “тягнуть в бік московський, польський, угорський, німецький”. Він закликав тих людей держати спільність з українським мужиком: “ті люди між письменними українцями, котрі не хотять, щоб дедалі все більше Україна й її мужицтво тратило свої сили, — мусять заректись не йти з України, мусять упертись на тому, що кожний чоловік, вийшовши з України, кожна кошіка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українському, — єсть видаток з української мужицької скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться в неї нізвідки”. Але це не значить, що “українці мусять не глядти далі своєї межі. Зовсім інакше: вони в тій межі робитимуть те, чому навчає всесвітня наука, спробована примірами других країн і в згоді з другими людьми, близькими й далекими”, бо “правдивий федералізм може вийти тільки з спілки таких людей по всіх країнах Європи”.

Щоб отримати дійсну свободу для себе, українці, за думкою М. Драгоманова, мусять єднатися в першу чергу з недержавними народами Росії й Австро-Угорщини: “Ми думаємо, — писав М. Драгоманов, — що коли українське громадянство вкоріниться на своїй землі і зчепиться з сусідніми демократичними й федеральними гуртами, то воно потроху втягнеться в широку спілку всесвітських демократичних гуртів, а між ними, найтісніше, в спілку демо-

крайі людей менших і недержавних пород, таких, як, напр., західні слов'янини, болохи, провансали, каталонці, бретонці, флямандці, ірландці і т. ін., котрих доля найподібніша до нашої, і серед котрих впорядкуються тепер скрізь гурти, подібні українській хлопоманії або й громадівству”.

Такі є списо висловлені головні думки М. Драгоманова. Як читач бачить, вони співзвучні з тими думками, що їх ми чуємо тепер часто-густо від державних і громадських діячів Західної Європи й Америки в розмовах з представниками преси, в парламентах і міжнародних організаціях.

Отже, ті українці, що працюють в “Европейському Русі”, можуть з гордістю дивитися в очі своїм західно-європейським колегам, бо один з найкращих синів українського народу Михайло Петрович Драгоманов був, безперечно, великим попередником цього, теперішнього, “Европейського Руху”.

Світозар Драгоманов

Нові спогади про М. Драгоманова

У 1937 році померла, маючи 87 років, давня російська емігрантка, О. Баулер, за другим чоловіком Олександра Василівна Гольштейн. Небіжчиця знала ще Бакуніна, що про нього видрукувала спомини. (“Былое”, червень, 1907). Більшу частину свого життя О. Гольштейн прожила в Парижі, де була близька до ряду емігрантів з Росії; у неї жив Драгоманов кожного разу, коли приїжджав до Парижу. За самих останніх років свого довгого життя не-біжчиця, на прохання Юрія Вернадського, професора в американському університеті *Yale*, почала писати свої спогади про М. Драгоманова, що їх вона не скінчила. Рукопис О. Гольштейн, знайдений в її паперах по смерті, редакція російського журналу, що виходить у Нью-Йорку, “Новый Журнал” (1944, VIII, стор. 323-333), видрукувала “з невеликими скороченнями й стилістичними змінами”. З огляду на цінність цього документа, зовсім невідомого українцям в Європі, подаємо в перекладі найважливіші уривки спогадів О. Гольштейн, що можуть цікавити українського читача, додаючи до них кілька фактичних приміток.

РЕДАКЦІЯ

МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ ДРАГОМАНОВ

М. П. Драгоманов був одним з найвидатніших членів російської політичної еміграції XIX століття. Я познайомилася з ним не зразу після його еміграції в 1876 році. Ми тоді жили в Парижі, а Драгоманов приїхав до Женеви. Про його приїзд тоді вже багато говорили. Відкидаючи всілякі чини, титули й звання, емігранти дуже писалися, коли в їх середовищі входили люди з видатним становищем... Тепер в еміграцію входив справжній професор університету, професор історії! Мені про нього раніше за всіх сказав П. Л. Лавров (1), що його я знала з дитинства. Лавров говорив про нього з недовірливою недоброзичливістю. Таке вороже ставлення до Драгоманова було долею цілого його емігрантського життя. Ніколи йому не щастило додогодити емігрантам, може тому, що він ніколи не дбав про це. Вороже ставлення нас, тоді молодих людей, можна пояснити умонастроєм тих часів. Усі ми були тоді більш чи менш соціалістами, вельми кепсько знаючи, що це таке соціалізм. Ми вічно боялися

1) Російський революціонер і філософ-соціолог (1823—1900), ідеолог російського народництва.

"відстати від віку", шукали якогось "останнього слова". Лібералізм шістдесятих років застарів, соціалізм зробився цим останнім словом. Ми вже знали, що є Карл Маркс, незвичайна книга "Капітал", книга важка для непідготовлених. Здавалося, що соціалізм і є справжній спосіб утворити добробут "народу". А "народ" за тих часів це були селяни, може й робітники, всі інші стани ніби не існували, або були ворожі до "народу". Таке могли думати молоді женочки, але Лавров? Він був не молодий, був професором механіки у Військовій Академії. Хоч Драгоманов називав його "вченим з кадетів" (2), але від нього можна було вимагати вдумливості й поважного ставлення до речей. В Росії він був лібералом, закордоном наблизився до марксизму. Нетерпимість молоді охопила його: все що не з нами, то проти нас. Такий був партійний дух, хоч партії не було.

Драгоманов приїхав до Парижу і всіх здивував: він зложив візити всім емігрантам, був і в нас.

Наше перше враження було прекрасне. Драгоманов особливо подобався Гольштейнові, — почасти, думала я тоді, з особливої нелюбові до Лаврова: якщо Драгоманова Лавров не визнає, значить Драгоманов гарна людина. Але мимо всяких сторонніх міркувань зразу зачаровувала манера Драгоманова поводитися. В його поведінці не було нічого світського, ніякої люб'язності, але зовсім особлива, спокійна простота, немов навіяна абсолютною свідомістю своєї гідності. Ніякої професорської поважності. Розмова проста, з приемним гумором або не злісним кепкуванням; уважне вислухування чужих поглядів, — що дозволяло справжній обмін думок. Все це викликало симпатію. Його постать підтверджувала й зміцнювала враження. Це була людина середня на зріст, з приемним лицем. Гарним його не можна було назвати, але широке, високе чоло, вгору зачесане каштанове волосся й особливо великі, глибоко всаджені очі, проникли й насмішкуваті, робили це лице виразним, не звичайним.

Не пам'ятаю, якого року переїхали й ми з Парижу до Женеви. З цього часу й починається наша тісна, сердечна приязнь з цілою родиною Драгоманова, але особливо з ним самим.

Михайло Петрович був родом з Полтавської губ., син небагатих дворян-поміщиків. Його батьки були українці. Сам він був типовий хохол усім укладом свого розуму і вдачі. Уклад розуму в Михайла Петровича, на мою думку, був український (в оригіналі "малороссійський"). Ніколи я в Україні (в оригіналі "Малороссії") не була, але знала досить багато українців, і завжди мені здавалося, що вони значно відрізняються від нас, великоросів. Серед них мало бачила фантазерів, вони завжди здавалися мені навіть позбавленими фантазії, що межує з містикою, в широкому розумінні цього слова. Вони реалісти... Михайло Петрович мав великий розум, точний, логічний, раціональний, що рідко відходив від дійсності... Його власна думка була глибока й зовсім самостійна; він ніколи не зважав на які б то є було ходячі, загальнопоширені міркування. Так він думав, і що б не думали інші, це йому було зовсім байдуже. Рідка самостійність думки завдала йому багато неприємностей, але він думав і говорив тільки своє. Він часто з захопленням повторював слова Лютера: «Hier stehe ich; ich kann nicht anders», (3), очевидячки, пристосовуючи це й до себе.

Великою водою в укладі його розуму був брак естетичного почуття. Він думав, що в усікому літературному творі найважливіше, яку "ідею" цей твір висуває. Наприклад, він не тільки не цінив, а просто не любив і не визнавав Пушкіна: "Нема чого вам, кацапи, чванитися своїм Пушкіним", — говорив

2) «Кадет», — учень військової середньої школи.

3) «На цьому я стою; інакше не можу».

він. — “Жодний народ, крім вас, не має поета, що оспівав би донос, а ось Пушкін оспівав, а ви захоплюєтесь і цими віршами”. Це торкалося “Полтави”, і Драгоманов не без обурення цитував “Донось на гетьмана злодія царю Петру отъ Кочубея” і т. д. В уяві Пушкина Мазепа був справжній злочинець; можливо, що для Драгоманова Мазепа був інший. Адже Рильєв у своїй поемі “Войнаровський” дивився на Мазепу як на “патріота нещасливця”. Особисто від Драгоманова я не чула думки про Мазепу, а, може, й забула. Драгоманов не розумів великої краси віршу “Полтави”, й це пояснюється браком у нього естетичного почуття. Він любив Тургенєва, особисто його знов і вважав найвидатнішим російським письменником, але Гончарова не любив, і, скільки пам'ятаю, нікого іншого з російських письменників. Такий був він і в музиці... Він цілковито не розумів глибини великоруських народних пісень, але кохався в українських народних піснях. Великих музик, як Бетговен, Моцарт та ін., він слухав з цікавістю, але й ці велетні його не захоплювали. Те саме можна сказати й про мальство або різьбарство. Він дивився на картини з цікавістю, бо поважно цікавився всіляким проявом життя й людської діяльності. В картинах його цікавив “сюжет”, усе інше залишалося для нього чужим.

Дивно, що вчений філолог (Драгоманов) був зовсім не здібний до чужих мов. Після довгого життя в країні (4) французької мови, він так і не навчився бодай пристойно розмовляти по-французькому. А теоретично він знов зізнав французьку мову прекрасно, міг виправляти помилки в школінських писаннях своїх дітей. Йому був чужий дух мови, розуміння його відтінків. Одного разу, наприклад, він виголосив французькою мовою невеличку промову на могилі однієї російської дівчини, трагічно вмерлої, і почав цю промову просто словами: «*Cette fille*», на превелике збентеження присутніх французів (5)... Читав він вільно й по-англійському, й по-італійському. Додам, що він чудово знов і пам'ятив латинську мову...

Той, хто ніколи не чув розмови Драгоманова, а лише читав його статті чи брошури, не може мати уяви про ту мову, що нею розмовляв Михайло Петрович. Співрозмовник він був незрівнянний, веселий, дотепний, витворний. Якісь найнесподіваніші слова й вирази сипалися, захоплювали, перемагали навіть зовсім ворожих йому людей. У суперечках він був непереможний, якщо захищав те, що вважав важливим, і сперечався поважно. Його зализна логіка, при уважному розумінні думки супротивника, не злі, але м'які кепкування й жарти, швидко змушували супротивника здатися. Якщо супротивник була розумна людина, позбавлена дрібного самолюбства, то часто залишався з прегарною думкою про Драгоманова, а іноді навіть підпадав під його вплив; але зарозумілі, самолюбні люди ставали його ворогами. Драгоманов не зважав на це, і у відповідь на неприязні вихватки тільки посміхався своїм коротким, немов прихованним сміхом.

Від краси й близку розмови Михайла Петровича нема й сліду в його писаннях. Їх мова важка, навіть незgrabна, суха. Де хоті думав, що це залежить від того, що він писав великоруською мовою, а не свою природньою, українською (в оригіналі “малоросійською”). Але справжні хохли, з селян, казали, що Драгоманов зовсім погано розмовляє по-українському, що зрозуміло при його великоруській освіті: від перших класів гімназії до магістерської дисертації. Здається, що й тут головну роль грава його вада, — брак естетичного чуття. Він уважав форму чимсь вельми другорядним. Коли я йому одного разу

4) Швайцарія.

5) «*Cette fille*» — «Ця дівка» (Але тут «дівка» у зневажливому розумінні, тобто — повія).

сказала, що йому треба було б обробити мову своїх творів, він зовсім поважно відповів: "Книга, добродійко, не є повія і ніяких оздоб не потребує"...

До самодержавства (Драгоманов) ставився вороже. Однаке, коли вбили Олександра II й емігранти в Женеві улаштували якісь збори, щоб святкувати цю подію, Драгоманов відмовився бути присутнім на цих зборах і відповів тим, що запрошували його: "Я не червоношкірій і не можу танцювати над трупом ворога"...

Його політичні погляди спричинили в масі емігрантів різкий осуд, але видатна особистість Драгоманова все таки викликала повагу. Його побоювалися, боялися його розуму, його колючого язика...

В особистих взаєминах з емігрантами Драгоманов був незмінно приязний. Незважаючи на свої обмежені засоби, завжди допомагав грішми, позичаючи — вельми часто без віддачі; завжди давав поради, коли хтось писав статті; іноді розвідував у публічній бібліотеці, часто, на прохання автора, надсилає статті до журналів з рекомендацією. Зайво й говорить про завжди привітне вітання в хаті Драгоманових усіх і кожного.

Ворожість емігрантів, здається, пригнічувала його. Він почав частіше бувати в нас, немов йому було легко з людьми, що не тільки не осужували його, але були згодні з його думкою й глибоко його поважали. Тогочасні хвилювання були одною з причин тяжкої хвороби, що за кілька років звела його до могили. Таке думала й говорила мені його дружина, таке думали й ми...

Не пам'ятаю напевне, коли виявилось, що Михайліо є хворий, що в його розширення аорти (на це він і помер). Це було або незадовго до його від'їзду до Софії, або вже в Софії. Знаю тільки, що він їздив до Німеччини до якогось знаменитого лікаря, що встановив цю хворобу. Михайліо Петрович оповідав зі сміхом про цю свою візиту: "Розумний німець. Каже мені: «Sprechen Sie nicht!» (6). Я йому кажу, як же я можу не sprechen, коли я професор? А він зразу ж мене потішив: «dann schreien sie nicht!» (7). Ну, це я можу". І дуже сміявся, хоч гадаю, що він дуже добре знов про небезпечність свого становища. Для нас це був великий удар. Ми знали, що дні його полічені, й коли він від'їджав до Софії, було тяжко, все думалося, чи ми побачимося ще?. Після від'їзду Драгоманова назад до Софії, зносин між нами було мало. Писали ми одне одному рідко. У мене склалося переконання, що життя Михайліо Петровича в Болгарії було нецікаве...

A. Кримський — науковець

"Україна" (ч. 2, стор. 121-128) вмістила спогади Н. Д. про академіка Агатангела Кримського. Нижче друкуюмо короткий нарис українського сходознавця В. Д. про наукову діяльність А. Кримського, зокрема про його діяльність у царині українознавства. Очевидячки, що багатоюча наукова діяльність небіжчика вимагає цілої студії, яка, певно, колись з'явиться; короткий нарис В. Д. має на меті лише накреслити головні, так би мовити, менші діяльності науковця, що ним українці можуть пишатися, науковця, що є добре відомий у закордонних сходознавчих колах.

РЕДАКЦІЯ

6) Не розмовляйте!

7) Ну, тоді не кричіть!

ЗІ СМЕРТЮ академіка Агатангела Юхимовича Кримського в могилу зійшов один, може, з останніх діячів нашої батьківщини, що зазначили своєю діяльністю шлях її духового розвитку в кінці минулого і в першій чверті поточного століття.

Небіжчик народився 15 січня 1871 р. нов. ст. у м. Володимири Волинському, де його батько розвозив на Волині урядову пошту, згодом учителював у гімназії, а переїхавши потім до Звенигородки, на Київщині, відзначився там виданням якихось сатиричних листків про тиражах місцевих діячів.

Загальну освіту А. Кримський одержав в гімназії в Острогожську, потім в Києві і, нарешті, в Колегії Павла Галагана (також у Києві). Вищу й спеціальну освіту А. Кримський здобув, закінчивши Історико-Філологічний факультет Московського університету та Лазаревський інститут східних мов. Після цього він відбув довгорічну практику-вдосконалення з арабської філології в Бейруті (Сирія). Ставши висококваліфікованим арабістом, А. Кримський одержав катедру арабської філології історії Близького Сходу в Лазаревському інституті, де він без перерви професорував двадцять років (1898-1918).

Посилена постійна праця в питаннях далеких часів і чужих для нас народів не перешкоджала самітно живучому вченому, проф. А. Кримському, брати участь у тогочасному житті української спільноти, зокрема української громади в Москві. Різноманітності його наукових і літературних творчих зацікавлень можна справді дивуватися: він — поет, поет-вістряр (літературний псевдонім А. Хванько), перекладач, філолог-україніст, юрієнталіст з надзвичайною науковою ерудицією. (1).

Писати українською мовою А. Кримський почав з 1889 р., тобто з юнацьких ще років. До молодшого віку його життя відноситься участь в гучній свого часу полеміці україністів проти московського вченого О. Соболевського («Кievская Старина», 1898) на захист юкремішності й безперервності процесу історичного розвитку України. До тієї ж пори належить і його граматика української мови (1907-1908), — це взагалі перший науковий курс нашої мови. Роки перебування А. Кримського в Москві відзначилися також участью його в Комісії для перекладу Євангелії українською мовою.

Після більшовицького перевороту в Росії А. Кримський переїхав до Києва і там з 1918 року брав діяльну участь в заснуванні Всеукраїнської Академії Наук, що він був після того понад десятиліття першим неподмінним секретарем, — фактичним керівником, поклавши багато праці в розбудову ВУАН і особливо її Історико-Філологічного відділу. Відійшовши потім не з власної волі з цієї посади, А. Кримський присвятився виключно власним науково-дослідчим працям і керівництву Комісією Близького Сходу ВУАН. Але його учнів іраніста Лозієва, арабіста А. Ковалівського та інш., незабаром було репресовано, а підготовані до друку збірники наукових праць українських сходознавців так і не побачили світу.

З творів А. Кримського в ділянці українського красного письменства треба згадати: збірник оригінальних поезій на юрієнталістичні теми «Пальмове тилля», «Повіті й ескізи з українського життя», «Бейрутські оповідання», автобіографічну повість «Андрій Лаговський», а також численні переклади з арабської та перської мов. Для дослідження історії української літератури відмінною працею є його «Історія української літератури» (1920-1921), яка вже вийшла в трьох томах.

1) Докладний покажчик праць А. Кримського до 1918 р. надруковано в «Записках історично-філологічного відділу Української Академії Наук», 1919, № 1, стор. 36-70.

їнської літератури А. Кримський спричинився такими працями: «Знадоби для життепису Ст. Руданського» (1926), (2), збірка «Розвідки, статті, замітки» (1928) та ін. В ділянці українознавства треба також згадати його участь у складанні й редакуванні великого академічного словника української мови, що його вийшло 4 томи (не весь), за головною редакцією акад. С. Єфремова.

Високоавторитетними й близькими щодо повноти бібліографії, хоч і хибочими на брак синтетичних підсумків, є праці акад. А. Кримського: «Історія Персії та її письменства» (1928), «Історія Туреччини» (1924, 1927), «Хафіз та його пісні» (1924), «Перський театр» (1925) та численні статті й замітки різними мовами, не рахуючи вже гектографованих курсів його лекцій у Лазаревському інституті.

Смерть академіка А. Кримського — важка втрата для інтелектуальних сил України, що для неї знання Близького, зокрема арабського, Сходу й зв'язки з ним стають з кожним роком пекучішою потребою.

В. Д.

“БЕЛАЯ КНИГА”

(В СПРАВІ НАЗВИ КРАЇНИ БІЛОРУСЬКОГО НАРОДУ)

ЗОВСІМ — не книга. Невеличка брошура, що її видало білоруською мовою видавництво “Сакавік” (“Березень”). Але хоч розмір брошури невеликий, значення її, безперечно, є дуже важливе. Пройдуть роки, притупляться засадничі розходження, і чимраз тихше звучатимуть голоси сторін у пристрасній суперечці сьогоднішнього дня. Колись людина нового покоління з спокійною цікавістю перегорне сторінки скромного видання, і ці сторінки стануть для неї свідком певного стану в білоруському національному русі. Вона, ця людина майбутнього покоління, зможе винести спокійний присуд про гостру боротьбу “кінця 40-х років ХХ століття”.

Сьогодні ж у наукових доказах білоруської “Білої книги”, поза їх формою сuto засадничої суперечки, ще відчувається потайний жар запальної боротьби. Во книжка присвячена проблемі, що стала приводом до роз’єдання білоруської еміграції на два непримиренно-ворожі табори. Книжка присвячена справі назви цілої країни і всього народу.

Мабуть, вже й для учасників цілої полеміки й боротьби стає чимраз яснішим, що питання національної назви зрештою було тільки формальним приводом до роз’єдання білоруської еміграції і що це роз’єдання, за всіма даними, мало б настати незалежно від різних поглядів на те, чи називати країну й далі “Білорусь”, чи перехрестити її на нову, неприйнятну для багатьох своєю новиною, назву “Кривії”.

Український читач “Білої книги”, безперечно, є в кращому становищі, ніж читач білоруський, бо може спокійніше, без упередження, зважити докази за і против нової назви, вільний від некритичного захоплення (одних) і не менш некритичного обурення (інших). А що наш читач завжди з великим зацікавленням і, здебільшого, з симпатією, слідкував і слідкує за білоруським визвольним рухом, то цілком зрозуміле є і наше зацікавлення до наукових доказів “Білої книги”. Підкреслюємо “до наукових”, бо всілякі спроби українських видань виступати в ролі судді та в ролі захисника тої чи іншої білоруської

2) Спільно зі своїм улюбленним учнем М. Левченком.

сторони (а такі спроби подекуди були), в зasadі своїй треба визнати за неможливі, непотрібні й нетактовні.

Український читач "Білої книги" повинен пам'ятати, що на її сторінках висловлено погляди лише однієї зі сторін суперечки. Погляди й становища другої сторони виявлені в брошурі лише в посередній спосіб, поскільки з ними сперечається анонімний автор видання. Ясна річ, що це відразу ставить цю другу сторону в невигідне становище перед читачем, бо погляди її не подано скільки-небудь повно і в підборі заперечень цих поглядів може бути тенденційний підбір слабших з них і легших до подолання.

Все це зваживши, освітлимо для українського читача саму суть суперечки.

Питання народної, національної назви взагалі не може вважатися питанням апріорно сталим і не підлеглим дискусії. Український народ є живим прикладом можливості втрати національної назви (втрачено стару національну назву "Русь"), чи відмовлення від неї (відмова від національної назви XVIII і XIX ст. ст., "Малоросія"). Втрата національної назви чи зміна її є питанням важливим, здебільшого дуже болючим для слабших народних організмів і слабших національних рухів. Для сильніших же і для тих, що, переступаючи межі, йдуть у наступ за поширення своїх кордонів і за розповсюдження своїх впливів, зміна назви може означати риси цієї експансії, коли привласнюванням назви чужого народу підкреслюється своє право на цей народ і на його національно-культурну спадщину (приклад: назва "Русь" і "Росія", запозичені росіянами, що в XVII ст. звалися "Москою" чи "москвитянами").

Не можна цілком погодитися з авторами "Білої книги", які вважають, що назва "Русь" була в основі чужою білоруським землям за княжої доби. Можна було б назвати доволі рясні приклади вживання цієї назви для ряду білоруських князівств (зокрема — Смоленської землі). До того ж існування термінів "Чорная Русь", "Белая Русь" для частини білоруських земель ранньолитовських часів найскоріше пояснюється перенесенням терміну "Русь" ще з попередньої княжої доби. Само населення білоруських земель великого князівства Литовського дуже часто зветься в тогочасних актах "руськими".

Але вже в цей час в якійсь мірі з терміном "Русь" і "руський" для білоруських земель і для білоруського народу починають змагатися і інші. Підкреслення автора "Білої книги" і разом з ним ряду інших сьогоднішніх білоруських публіцистів і вченіх того, що власне термін "Литва" і "литовський" в XVI-XVII ст. ст. здебільшого прикладався до білоруських, а не до власне-литовських (а на той час — "жмудських") земель є, безперечно, дуже цікавим. Питання явно ще потребує доповнень і глибшого дослідження, але вже тепер у підпору йому треба сказати, що воно підтверджується фактом названня "Литвою" і "литвинами", "литовськими людьми" Білорусі і білорусів в українських і російських актових матеріялах XVI-XVII ст. ст. На Україні назва "литвин" і термін "Литва" і тепер є народнім визначенням сусідньої країни і її населення. Терміни "Білорусь" і "білорус" для українського селянина придніпрянської України є цілком невідомі.

Але, як би там не було, терміни "Литва" і "литвин" втрачені білорусами, ці назви привласнив собі інший сусідній народ, що твердо з ними зжився і що запровадив їх у коло міжнародних визначень і міжнародних зносин.

Не можна погодитися з автором (чи авторами?) "Білої книги" в іх підкресленні запровадження назви "Белая Русь" і "белорусы" московською державою XVII ст. Безперечно, ці терміни існували і раніше, бувши одною з конкуруючих між собою назв білоруської країни і білоруського населення. Рішуче засвоєння цих термінів російською тогочасною актовою мовою (яка з кінця 50-х років XVII ст. щораз більше відмовляється від назви "Литва" і "литовські люди" в застосуванні їх до білорусів), тільки дало цим термінам особливе

поширення і перевагу, зокрема — після приєднання білоруської території до Росії.

Батьки білоруського національного відродження другої половини і кінця XIX ст., на чолі з Франтішком Богушевічем, прийняли національні назви “Білорусь” і “білоруси”. З того часу ці терміни стало ввійшли в скарбницю національно-визвольного білоруського руху, національно-відродженої літератури.

Вже пізніше залунали голоси про потребу заміни цих термінів іншими. За провину їм ставиться їх “московське” походження (що по суті не є вірне) і — схожість з назвою “Росії” і “руський”, що ставить білоруський національний рух ніби в принципові позиції провінційного руху одної з “російських” складових частин (погляд, не позбавлений певної рації). Нові голоси за часів перед першою світовою війною, в час активного змагання білорусів за свою державність в 1917-18 рр., і в добу національно-демократичної праці в перших частинах 20 рр., в советській Білорусі пропонують змінити назву “білоруси” на “крайчі” чи “крайчани”, а “Білорусь” на “Крайвія” чи “Крайвіччина”. Саме на цьому наполягав один із визначніших діячів визвольної боротьби Влас Ластовський; це пропагував пристрасний патріот білоруського національного відродження Язеп Льосік; це програмово проголосив у своєму романі “Крайчі” (подібному до “Вальдшнепів” Хвильового) блискучо талановитий білоруський письменник Міхась Зарецький. Ця назва вже має і своїх мучеників, бо стала одною з причин заслання і загибелі трьох названих діячів і ряду їх співдумців.

Завдання “Білої книги” і білоруської організації, що стоїть на її позиціях довести потребу перейменування країни і народу. Доказом теоретичним є міркування, що більшу частину сучасної білоруської території до-княжих часів займало саме плем'я крайчів, що ще в перепису Російської імперії в 30-х роках XIX ст. понад 30 тисяч населення Білорусі називало себе крайчами, що, нарешті, саме так називають білорусів їх балтійські сусіди... Доказом практичним — потреба заманіфестувати всю повністю національної окремішності.

Можна так чи інакше оцінювати ці міркування, схвалювати чи їх критикувати. Наведені в “Білій книзі” деякі з заперечень супротивної білоруської сторони, здебільшого справді можуть бути, в свою чергу, запереченні. Так стоїть справа з зауваженням, що крайчі були тільки одним з кількох білоруських племен, які склали білоруський народ, і нема причини віддавати йому перевагу (але — справа прийняття назви одного з племен є справа можливої договорності і згоди населення). Зауваження щодо немилозвучності назви відкидається походженням її від кореня “край” (тобто — кров, означенням кровного споріднення), а не від “крайчий”.

Найсильнішим запереченням є, однак, вказівка на силу народної і національно-визвольної традиції за термінами “Білорусь” і “білоруси”. І тут не зовсім і не цілком може допомогти покликання авторів “Білої книги” на український приклад і на успішну заміну терміну “Малоросія” на термін “Україна”. Термін “Білорусь” вже став виявленням глибокої віри, завзятості боротьби, високого піднесення поетичних творів, терміном молитви і національного славянослов’я (гімну). В часі творення національної держави 1917-1918 р. фігурував саме він. За нього пролилася кров у визвольних змаганнях і за нього люди пішли на смерть, муки і тяжке поневіряння. Все це ставить цей термін у зовсім інше положення, ніж за інших умов переборений і заперечений українським народом термін “Малоросія”. Зрештою, термін “Білорусь” в наш час в якісь мірі вийшов на арену світової політики і світових публічних зв’язків (в назві Білоруської Советської Республіки, яка має своє представництво в міжнародних організаціях).

Ці міркування є дуже поважні. В усякому ж разі треба признати, що

в еміграційних умовах можливими можуть бути тільки спроби підготовки питання до заміни національної назви (зрештою, все ж цілком можливої і, з багатьох поглядів, доцільній), спроби адміністративно запровадити заміну старої назви на нову, що спорадично відбувалися в деяких білоруських таборах Німеччини в 1945-46 р., безперечно були невіртуальними і, якоюсь мірою, спричинилися до загострення внутрішньо-національної боротьби.

Питання, що його торкається "Біла книга" і що з ним ми спробували ознайомити українського читача, колись вирішить сама історія.

Л. О — 4

„Заповіт Петра Великого“

"Український Бюлетень", що видається англійською мовою в Нью-Йорку, в числі з 1-го вересня 1949 р., видрукував текст славнозвісного "Заповіту Петра Великого", пояснивши, що цей "документ, за думкою східно-европейських істориків, відіграє значну роль в історії Росії від часів Петра Великого".

Треба зразу ж підкреслити, що жодний *поважний* історик більше не сумнівається в характері "Заповіту", що є звичайною фальшивкою й що його місце побіч таких алоприфічних текстів, як «Monita Secreta» або таємні інструкції езуїтів" (Краків, 1612); "Поради Калімаха", що грали колись поміж польською еміграцією ролю "Заповіту Петра Великого"; "Історія Русів", або сумнозвісні "Сіонські протоколи"...

Спробуємо ж тут подати огляд історії цього фальшивого "Заповіту", що мав такий успіх у світі.

Те, що сьогодні називається "Заповіт Петра Великого", вперше з'явилось в книзі антиросійської пропаганди, видрукованій з наказу Наполеона 1812 р. під заголовком «Des progrès de la Puissance russe» з підписом "L". За цією літерою заховався знаний Лесюр, офіційний публіцист і історик Наполеона, що написав також "Історію Козаків" (Див.: Ілько Борщак, "Наполеон і Україна", Львів, 1937, стор. 76-90). Праця «Des progrès de la Puissance russe» є значно розширене видання невеличкої книжки Лесюра, написаної 1807 р., теж з наказу Наполеона, в малій кількості примірників, лише для високих урядовців, під назвою: "Про політику й розвиток російської могутності".

Отож у праці Лесюра 1812 р., праці, зрештою, поважній, як на ті часи, читаємо таку примітку дрібними літерами: "Запевняють, що в особистому архіві російських імператорів існують власноручні таємні мемуари Петра Первого, де одверто висловлюються пляни цього володаря, що іх він поручає своїм наступникам, і що їх кілька його наступників виконували вперто, можна сказати, релігійно. Англієць сер Вільям Етон, колишній консул у Росії та Туреччині, що його праці й звязки надають свідоцтву поважного характеру, здається, знов про ці мемуари, коли писав: "Це не Катерина сама скомбінуvala плян, що став головною метою її політичних операцій, а це Петро Великий був перший, що вважав можливим здійснити таку політику, й відтоді петербурзький кабінет ніколи не втрачав з овіду тієї політики" (Tableau de l'Empire ottoman, II, 165-166) (1). Ось резюме цього пляну"...

Далі подається текст, так званого, "Заповіту Петра Великого". Читач

1) Лесюр має на увазі: Tableau historique, politique et moderne de l'Empire ottoman ... traduit de l'anglais de William Eton ... par Lefebvre. Paris (An IX), 1801. Англійський оригінал з'явився 1799 р.

зауважить, що Лессюр обережно пише "запевняють" і що він подає тільки "ре-
зюме", бо, очевидччики, як поважний історик, він знат правдиву вартість свого
"документу", подаючи його, повторюю, в примітці та дрібними літерами. Знав
дю вартість також і Наполеон, хоч і використав "Заповіт" задля своєї полі-
тичної пропаганди. Зайво тут багато зупинятися на запереченні автентичності
"документу", чистісінського анахронізму, за змістом, для часів Петра, але зо-
всім відповідного часам Катерини II й пізніше. Зрештою, чому властиво цар
Петро залишав свій "Заповіт" французькою мовою, якої зовсім не знат, і яка,
за його часів, мало була відома в Росії?..

23 роки пізніше з'явилася в Парижі книжка з=під пера Фредерика Гайярде
(Gaillardet) під заголовком: "Спомини шевальє д'Еона, вперше видані за па-
перами його родини й за автентичними документами архіву міністерства за-
кордонних справ" (*Mémoires du chevalier d'Eon, publiés pour la première fois sur
les papiers, fournis par la famille et d'après les matériaux authentiques, dépo-
sés aux archives des affaires étrangères et aux archives de Tonnère* (2). Хто
ж такий був шевальє д'Еон?

Елегантний і блискучий шляхтич, дуелянт, дотепник, трохи ерудит, деякий
час королівський цензор, шевальє д'Еон де Бомон (1728-1810) був таємним
французьким агентом, і потім навіть дипломатичним урядовцем у Росії. З'яза-
ний з відомим *Secret du roi* Люї XV. (3). Вчені праці французьких істориків
де Броїя (de Broglie) і Вандаля остаточно встановили дати перебування д'Еона
в Росії, навколо чого зібралося стільки легенд. (4). Отже, д'Еон, що йому про-
тегував Терсьєр, видатний урядовець тодішнього міністерства закордонних справ
і приятель Григора Орлика, прибув уперше до Петербургу в червні 1756 р.
3 червня 1757 р. він був уже в Парижі, а в листопаді 1757 р. д'Еон знову
якийсь час перебував у царській столиці, як секретар французького амбасадора.
1756 року д'Еон зложив свої спомини про Росію (архів французького міністер-
ства закордонних справ. *Mém. et Doc. Russie*, V), видані лише, з додатком,
у 1774 році. (*Les Loisirs du chevalier d'Eon de Beaumont*, Amsterdam, I, 27-36),
Спомини, зрештою, досить поверхні, хоч писані не без таланту; там д'Еон
згадує й Україну. (Це він, здається, уперше запровадив у французьку дипло-
матичну кореспонденцію називу «*La Petite Russie*» хоч уживав і називу "Укра-
їна")...

Хто такий був Гайярде?

Земляк д'Еона, — вони народилися в місті Тоннер, у Бургундії, — Гайярде
був графоман, химерник, трохи брехун, аматор сенсацій і скандалів по-
дробиць. Він дійсно мав якісь родинні документи д'Еона, але ці документи
Гайярде оздобив різними химерами й вигадками, щоб надати пригодницькій по-
статі французького "шевальє" ще більшого легендарного характеру.

Отже, Гайярде вигадав, що за часів свого перебування в Петербурзі д'Еон
був у інтимних зносинах з царицею Єлизаветою й завдяки цьому встиг діста-
ти до таємного царського архіву, де він, мовляв, видобув "текстуальну копію
політичного заповіту Петра Великого", яку він, вернувшись до Франції, подав
"у зовсім таємний спосіб" своєму урядові.

Гайярде видрукував текст "Заповіту", але це був звичайнісінський плагіят,

2) *Paris*, MCMXXXV.

3) Див. І. Борщак. Великий Мазепинець Григор Орлик, стор. 150-151.

4) Див. хоч би першу біографію д'Еона ще за його життя. *De la Fortelle-Peyraud
de Beau soll. Vie militaire, politique et privée de demoiselle d'Eon de Beaumont,
écuyer, chevalier, ci-devant d' en droit, avocat, censeur royal, envoyé en Russie.
Paris 1779.* У цьому заголовку названо д'Еона «demoiselle»; бо через різні при-
чини, що на них ми тут ~~не~~ можемо зупинятися, він часто одягався, як жінка.

бо цей текст є ніщо інше, як вищезгаданий текст Лесюра, хоч про нього наш фальсифікатор і не згадує. Тільки цього разу "резюме" Лесюра перевернулося в офіційний заповіт російського імператора, з таким ефектним вступом: "В ім'я святої і єдиної Тройці, Ми, Петро, імператор і самодержець Всеросійський, до всіх наших нащадків і наступників на троні...".

Цього, так званого, документу, що його, мовляв, привіз до Франції д'Еон, нема в архіві французького міністерства закордонних справ і нема ніяких документальних доказів, що він узагалі був колись в архіві, хоч нью-йоркський "Український Бюлетен" твердить про це, очевидчаки, за якимись неповажними джерелами. Зрештою, — і це найцікавіше, — сам Гайярде, в другому виданні своєї праці, в 1866 р., визнав, що допустився в першому виданні різних химер і вигадок, хоч тут же підтверджив, що оповідання про заповіт Петра Великого відповідає дійсності. Але ми вже знаємо ціну цієї заяви.

"Документ" Гайярде, точніше, аранжований текст Лесюра, певно, не звернув би на себе жодної уваги, якби не польська еміграція в Парижі... Якщо бо Лесюр, кого інспірував Наполеон, перший пустив у світ самий зміст "Заповіту", якщо Гайярде зробив з цього змісту офіційний документ, то польська еміграція спопуляризувала й, так би мовити, канонізувала апокрифічний "Заповіт". Перший, хто взявся до цього, був, здається, польський історик і публіцист Леонард Ходзько. В своїй книжці *La Pologne historique, littéraire, monumentale et politique*, що з'явилася в Парижі 1839 р., він подав текст "Заповіту", за Гайярде, додавши від себе таку "фактичну" подroбico: "План цього заповіту був накреслений Петром Великим 1709 р., після Полтавської битви. Завдяки обставинам, що про їх романтичні подroбico тут зайдено говорити, французький амбасадор у Росії встиг зняти кошю з цього знаменитого документу й післати її негайно з своїм коментарем і примітками до Версальського двору". Як бачимо, Ходзько вже тут навіть і не згадує про д'Еона.

1841 р. Міцкевич в одному з своїх викладів у "Колеж де Франс" згадав про "Заповіт", але як обережно: "Я прочитаю вам кілька уривків із заповіту Петра Великого. Я не можу довести його автентичність, але деякі чужинці, що мали довір'я російських володарів, видрукували по смерті (!) цього монарха кілька уривків його заповіту, що переховується, як кажуть, в архівах імперії". Далі, подавши текст "Заповіту", Міцкевич кінчає: "що автентичність цього заповіту доводить те, що російський уряд виконує всі його точки". (5).

Як бачимо, незважаючи на свою обережність, польський поет усе таки додав деякого від себе, оповідаючи історію "Заповіту". Більше того, в цьому самому викладі Міцкевич твердив: "Французький письменник Ганзено (Henzzenot) в своїй "Історії Росії", виданій 1830 р., зібрав усі частини цього Заповіту, друковані досі окремо" (!). 30 травня 1849 р. в паризькій газеті *"Tribune du peuple"*, що до неї Міцкевич стояв близько, з'явився цей самий текст "Заповіту", за Ходзьком, але з покликанням на цю ж саму "Історію Росії" Ганзено. Але ця "Історія" є звичайна вигадка, бо ніколи, ніде така книжка не з'являлася і саме прізвище автора є апокрифічне.

А потім пішла низка всяких репродукцій в книгах і газетах цього самого "Заповіту", репродукцій, що в них кожний додавав чогось від себе. Всі ці передруки зайдено тут перелічувати, зупинимося лише на деяких.

Польський емігрант Христіян Острівський, історик, публіцист, пожитичний діяч, передрукувавши в своїй праці *Lettres Slaves*, Paris, VII, 1849, стор. 179-184), текст з Ходзька, що, мовляв, зберігається в паризькому архіві, виправив нумерацію точок тексту, додавши спокійненсько під "Заповітом" такий фан-

5) *Les Slaves. Cours professé au Collège de France par Adam Mickiewicz (1840-1841)*, Paris, 1849, II, 411-413.

тастичний підпис: "Петро Перший, самодержець Всеросійський"; так, ніби монархи в своїх підписах самі подають чергове число, що за ним вони фігурують в історії".

1853 р., напередодні Кримської війни, знаходимо в поважному *Journal des sciences militaires* малу "територіального збільшення Росії після Петра Великого аж до наших днів, з заповітом цього монарха та поясненнями". Текст самого "Заповіту" подано тут за Ходзьком, а "пояснення" повні вигадок, як, наприклад, що "той політичний заповіт Петро Перший накреслив 1710 р., після битви під Полтавою, переробив його 1722 р., після Ніштадського миру, а остаточно сформулював його 1730 р. канцлер Остерман". Під час самої Кримської війни "Заповіт Петра Великого" з'явився навіть на окремих афішах по Франції.

Та ось 1863 р. Берхольц, кустос бібліотеки міста Риги, в теперішній Латвії, видав французькою мовою в Брюсселі книжку (6), в якій він легко довів фальшивість тексту, перший звернув увагу на працю Лесюра 1812 р. і стверджив, що сам Наполеон був за автора "Заповіту". З цієї книжки швидко скористався російський дипломат, що послішив у 1872 р. анонімно видати в Парижі книжку "Автори Заповіту Петра Великого. Сторінки історії" (*Les auteurs du Testament de Pierre le Grand. Pages d'histoire*).

Чотири роки пізніше, в німецькому відомому журналі *Historische Zeitung* з'явилася дуже поважна стаття Гаррі Бреслав, "Заповіт Петра Великого". За німецьким істориком, в Берлінському державному архіві зберігається документ Сокольницького, — меморіал, поданий Французькій Директорії 1797 р., що його копія була знайдена австрійською поліцією в одного польського шляхтича ще перед 1812 роком. Меморіал Сокольницького, писаний французькою мовою, починається так: "Дворічні міркування в петербурзьких в'язницях, досліди про різні моральні й фізичні чинники, що складають силу Росії, відомості й світло, що їх кинули мені на ці речі кілька моїх земляків, які вони знайшли в російських архівах, скоплених у Варшаві 18 квітня 1794 р., — все це дало мені змогу дізнатися про єдиний та широкий плян, що його одважно накреслив Петро Перший, щоб підбити Європу під російське ярмо. Плян зберігається в таємних архівах російських володарів. Я мав лише час скопити головні точки цього пляну й зберегти їх у моїй пам'яті. Я є переконаний, що в теперішній момент юдна лише Франція є в стані врятувати Європу від неминучої небезпеки й що треба негайно скористати з нетерплячки поляків знищити ганебне ярмо, яке їх гнітить, та ворожості молодого шведського короля (Густава IV) проти нового царя (Павла)... Треба скористати також з лукавства російських магнатів, що чекають лише сприятливого менту, щоб знищити своїх тиранів і зміцнити володаря. Я вважав, що жоротке резюме цього пляну не може лишити байдужими проводирів першої в світі нації, що їх сьогодні Європа розглядає, як арбітрів своєї долі".

Далі в згаданому документі наводиться не більше й не менше, як 14 точок "Заповіту", тих самих точок, що їх знаходимо в Лесюра, з вельми незначними редакційними змінами. Під документом Берлінського архіву, що його захопила австрійська поліція, були різні підписи, але всі вони були викреслені, крім одного: "Сокольницький, генеральний депутат поляків".

Михайло Сокольницький (1760-1816) був у 1794 р. полковником у польській армії, попав у полон до росіян, був ув'язнений в Петербурзі, де його звільнив новий цар Павло Перший. Приїхавши до Франції, Сокольницький був начальником генерального штабу Райнського легіону, зложенного з поляків (1799-1802), потім дивізійним генералом Наполеона (1806); 1811 року він

6) Napoléon I^e auteur du Testament de Pierre le Grand.

належав до розвідчого бюро Наполеона, що займалося підготовкою війни проти Росії, а 1812 р. був приділений до військової канцелярії імператора. Отже, якраз 19 листопада 1799 р., рекомендований Парандьєром, тим самим, що, осівши під час революції в Гамбурзі, слідкував за українськими справами (Ілько Борщак. Наполеон і Україна, стор. 17-18), Сокольницький підніс Директорії свій “погляд на Росію”, де знаходимо початковий текст “Заповіту”. 1811 р. Сокольницький вдруге подав свій меморіал з “поглядом на Росію” Наполеонові, той дещо виправив у ньому, віддав меморіал до архіву міністерства закордонних справ, звернувши на нього увагу Лесюра. Останній, як ми вже згадували на початку цієї статті, і використав, хоч і в примітці та дрібними літерами. Нема нічого дивного, що Наполеон скористав для своєї пропаганди з еляборату польського емігранта, коли сама війна проти Росії офіційно дісталася в Наполеона назустріч “Друга польська війна”.

До свого меморіалу Сокольницький, між іншим, додав різні пояснення й коментарі щодо політики Катерини II і про небезпеку російської політики для Європи, про Павла I, про переслідування уніятів тощо.

45 років пізніше, берлінський документ, що ним ми ось займалися, знайшов непохітне підтвердження в Парижі. 1912 р. з-під пера Михайла Сокольницького, нащадка генерала Сокольницького, з'явився в *Revue des Sciences Politiques* (I-II, стор. 82-99), текст меморіалу Сокольницького з 1797 р. за паризьким архівом міністерства закордонних справ, той самий текст, що його генерал Сокольницький подав Директорії Наполеонові, так би мовити, оригінал “Заповіту”, що, зрештою, нічим не відрізняється від берлінської копії. Але ми можемо тут додати, що ідея, які Сокольницький виклав у своєму меморіалі, здебільшого подібні до ідей, що їх раз-у-раз, 50 років перед тим, Григор Орлик викладав у своїх меморіалах до французького уряду, з'ясовуючи російську політику. Ця подібність не є, звичайно, випадково. Сокольницький під час революції, як і інші видатні польські емігранти, мав доступ до французького архіву міністерства закордонних справ, де читав меморіали Григора Орлика, ну й скористав з них.

Таким чином, генеологія “Заповіту Петра Великого” уявляється нам у такому вигляді: Григор Орлик звертав увагу французького уряду на загарбницькі плани російської політики, небезпечної для Європи; Сокольницький, творчі польську легенду “Заповіту”, чимало в своєму тексті запозичив у Григора Орлика, що, очевидччики, ніяк не є відповідальний за цю польську легенду, бо він не покривав своїх ідей авторитетом царя Петра. Польську легенду Лесюр уперше, з наказу або за порадою Наполеона, що, річ ясна, було одне й те саме, пустив у світ у формі “резюме”. Гайядр зробив з “резюме” формальний “Заповіт”, надавши йому характеру “документу” й додавши різних вигадок щодо походження цього “документу”.

Хоч після статті 1867 р. в *«Historische Zeitung»* нема на світі жодного поважного історика, що вірив би в автентичність “Заповіту”, проте кожного разу, коли Росія є в конфлікті з Заходом, журналісти, романісти, ну й псевдо-вчені, витягають на світ Божий “Заповіт”, як “документ”. Так, наприклад, 1896 р. відомий французький журналіст і памфлетіст Едвард Дрюмон скористав з “Заповіту” в своїй кампанії проти російської позиції у Франції, видрукувавши в своїй газеті *«La Libre parole»* славнозвісний “документ” під заголовком “Князь Лобанов (7) і Заповіт Петра Великого” (4 вересня 1896 р.) з таким поясненням: “Я знаходжу цей документ в “Історії Церкви” абата Дарра (Darras). Ви швидко вгадаєте, що Буржуа (тодішній французький міністер закордонних справ) ніколи не читатиме історії Церкви, особливо коли вона

7) Тодішній російський міністер закордонних справ.

містить стільки томів. Тому він і був міністром закордонних справ, не знавши Заповіту Петра Великого".

Найцікавіше те, що в "Історії Церкви" Дарра ані слова нема про "Заповіт". Дрюмон простісінько збрехав. Ось так завжди один фальсифікат викликає другий.

Революція 1917 р. й встановлення совєтської влади не пошкодили кар'єрі "Заповіту". Навпаки. Ось, наприклад, "Фігаро", 16 вересня 1936 р., подав з-під пера Джемса де Коє (James de Coquet), за Ходзьком, текст "документу", а в квітні 1938 р. грузинський емігрант Патарідзе в паризькому журналі "Прометей", органі "національного захисту пригнічених народів СРСР", знову видрукував "Заповіт", також за текстом Ходзька, додавши версію Гайярде про походження "Заповіту"... А в липні 1944 р., напередодні визволення Франції від німецької займанщини, «La Revolution Nationale», орган, так званих, "колоаборантів", в числі 139 принесла "Заповіт Петра Великого" з коментарем Дріе Ля Рошеля (Drieu La Rochelle), талановитого письменника й відомого "колоаборанта", що потім скінчив своє життя самогубством. Дріе Ля Рошель, правда, визнав, що автентичність "документу" історично не доведена, але він, як писав, подав його не "як російський документ, а як французький, що його, можливо, сфабрикував Наполеон". Коментар Дріе Ля Рошеля, беручи під увагу його світогляд і обставини, коли з'явилось це нове видання "Заповіту", не важко збагнути. Ну, й ось після війни "Український Бюлєтень" і собі витягнув на світло денне цей славнозвісний документ. Сумнівасмося тільки з огляду на репутацію цього "документу", щоб, передрукувавши його, "Український Бюлєтень" дійсно прислужився в міжнародних наукових колах українській справі.

Ілько Борщак

Герцен, Україна і Шевченко

Цього року минає 80-та річниця з дня смерті Олександра Івановича Герцена (псевдонім "Іскандер", тобто "Олександр" в арабсько-перській мові), славного революційного письменника й публіциста, батька російського "народництва" († 1870 р.), одного з великих рідких росіян, що зрозумів українське питання. Отже, буде справедливо на сторінках українського органу в Шевченкові дні нагадати думки Герцена про Україну, й це тим більше, що цей шляхетний росіянин ставився з великою прихильністю до кобзаря України, який, зі свого боку, глибоко шанував лондонського емігранта.

Це в славному лондонському органі Герцена "Колокол" (№ 61) Костомаров видрукував свого знаменитого листа "Україна", що до його основних думок Герцен цілком приєднався.

"В Україні, — пише Герцен, — ані польська шляхта, ані Петро I, ані Катерина II не запаморочили пам'яті" ("Колокол", 1 березня 1859 року).

"З якої речі, — питає Герцен, — українець змінить свою простодушну мову, мову, що нею він розмовляє на вільних Радах, мову, що в ній збереглася в піснях українців ціла їх історія; з якої речі українець змінить її на мову зрадницького уряду, що постійно обманював Україну (в російському оригіналі "Малороссію"), на мову тієї злочинної жінки (тобто Катерини II), що однією рукою озброїла гайдамаків, а другою підписувала укази про закріпачення козаків за їх заможниками. Нехай наша мова російська насамперед зміє сліди улесливості, рабства, підліх зворотів, вахмістерського й панського нахабства, — і тоді вже нехай наша мова почне

певчати близьких...". (*Колокол*, 15 грудня 1861).

"Ми дуже жалували б, якби Україна (в оригіналі "Малоросія"), наприклад, покликана вільно висловити свою думку, не змогла б залишитися цілком незалежною. Пам'ять про те, що вона перетерпіла після Богдана Хмельницького через з'єднання з Москвою, і пам'ять про те, що саме змусило Хмельницького піти в царську кормигу, могли б бути (Україні) великим досвідом. Ми скажемо: "Бути Литві, Білорусі й Україні з ким вони хочуть бути, або не з ким, лише б пізнати їх волю, не підроблену волю, а справжню". (*Колокол*, 15 жовтня 1862).

У своїх знаменитих статтях "Росія і Польща", — підсумок поглядів на українську справу, — (в низці статтів, як "Отвѣтъ на письмо изъ Польши", "Русскимъ офицерамъ въ Польшѣ", "По поводу письма изъ Польши" та ін.), Герцен сказав: "Що буде, коли Україна, яка пам'ятає всі утиски москалів, і кріпацтво, і рекрутчину, і безправ'я, і грабунки, і кнут, з одного боку, і не забуваючи, з другого боку, як ій малося за Речі Посполитої — з жолнерами, з панами, з коронними урядниками, — не захоче бути ані польською, ані російською? На мою думку, питання це розв'язується дуже просто. Україну треба в такому випадку визнати вільною й незалежною країною. Для нас, людей вигнання, сумних свідків стількох невдачних сподулів і розпадів, не може, не повинно бути й мови про те, кому має належати та чи інша частина залюдненої землі. В Україні живуть люди, пригноблені рабством, але не стільки зломлені урядом і громіщками, щоб утратити всяке почуття народності... Розв'яжімо їм руки, розв'яжімо їм язик, нехай мова їх буде зовсім вільна, і тоді нехай вони скажуть своє слово, переступлять через кнут до нас, через папеж — до вас (до Польщі), або, якщо вони розумні, простягнуть нам обидвом руки на братерський союз і на незалежність від обидвох".

Знав Герцен і письменника Шевченка, що до нього ставився з великою пошаною.

Маляр Ге згадує, що він давав Герценові Шевченкові твори в перекладі Гербеля, і що, прочитавши їх, російський письменник казав: "Господи! Що за краса, — так і повіяло чистим, непочатим степом; це — широчинъ, це свобода".

"Шевченко, — казав Герцен у розмові з родиною Толстих, — має більше значення ніж Кольцов, *), бо Шевченко є також і політичний діяч та був борцем за волю".

Коли до Герцена дійшла вістка про смерть Шевченка, він озвався такими рядками: "10-го березня згас у Петербурзі український ("малоросійський" в оригіналі) співець Т. Шевченко. Шкода, що бідний страдник зник, склепив очі так близько обіцяного звільнення (селян). Хто мав більше права оспівувати цей день, як не він..."

"Це в "Колоколі" Герцена з'явилася замітка українською мовою Агапія Гончаренка з приводу смерті поета. (Див. "Соборна Україна", ч. 1, стор. 11-15).

Зі свого боку, український гений також знов дещо з закордонної публіцистики Герцена.

11-го жовтня 1857 року Шевченко хотує в своєму щоденнику, що він читав у Нижньому Новгороді славну брошуру Герцена проти кріпацтва: "Крещеная собственность". І ось які рефлексії викликала в українського поета ця брошура: "Щире сердечне людське слово! Хай осяє тебе світло правди і сила правдивого Бога, апостол наш, наш єдиний вигнанець!".

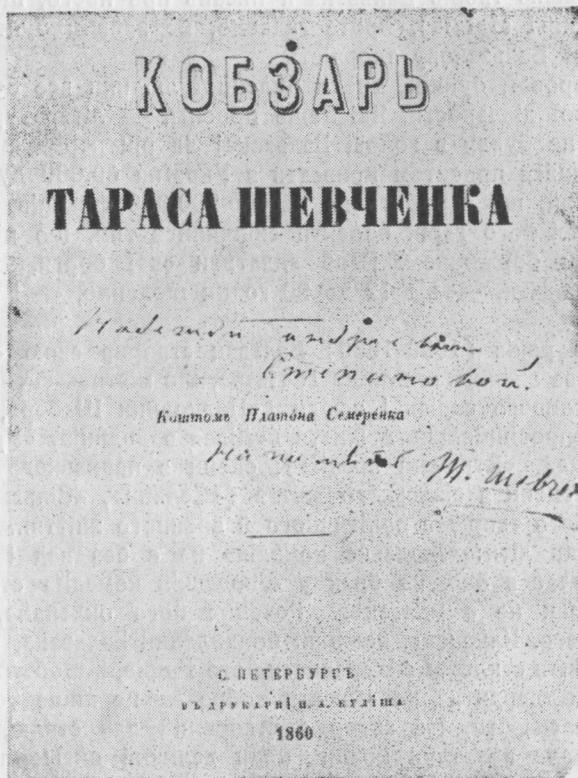
Під 10-м грудня 1857 року Шевченко копіює в своєму щоденнику портрет Герцена, "для імені цього святого чоловіка", — честь, що її один лише Герцен удостоївся на сторінках Шевченкового щоденника.

*) Російський народний поет (1802-1842).

Паризький автограф Т. Шевченка

Шевченків автограф, що його світлину подаємо тут, це — дедикація: «Надеждѣ Андреевнѣ Степановой. На память Т. Шевченко». Мова йде, певно, про якогось члена з родини Степанових «З Харкова», що в них поет обідав 6/18 травня 1858 р. (Див. його щоденник)). Беручи під

змогли знайти. Зазначимо хіба, що такий самий текст присвяти є на «Кобзарі» того самого видання, який належав Катерині Галаган, фундаторці київської «Колегії Павла Галагана». («Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського», Київ, 1928, стор. 824).

увагу час появи «Кобзаря», 1860 р., (коштом Семеренка) і час смерті Шевченка (1861 р.), можна вважати цей автограф за один з останніх.

Першим власником цього «Кобзаря» була пані, чи панна, Степанова (на оправі того часу ініціали Н. С.), що на другій сторінці, на звороті, написала олівцем: «Не забыть переплести съ оберткой, а главное не потерять верхней обертки», тобто титульної сторінки з поетовим автографом. Близчих відомостей про цю Степанову ми не

Примірник Степанової знайшов І. Борщак у червні 1927 р. в рундуцьку букініста над Сеною, куди «Кобзар» дістався, мабуть, від когось з теперішніх емігрантів, може, якихсь родичів Степанової. У жовтні 1944 року, з нагоди звільнення Франції від «німоти», що її таврував геній України в своїх несмertельних творах, І. Борщак подарував цього «Кобзаря» до бібліотеки Інституту Слов'янознавства при Паризькому університеті, де він тепер і зберігається.

ГОНОРЕ БАЛЬЗАК

(1799-1850)

Минулий рік — 150-ліття з дня народження Бальзака — був у французькій літературі роком Бальзака; поява численних праць, виставки, присвячені письменникові, проші до місць, де він жив у Турені й різних паризьких дільницях. А цей рік — століття з дня смерти Бальзака — побачить нові вияви культури письменника. І хоч, здається, про нього все вже сказали Тен, Готье, Гурмен, Курцюс, Цвайг (1928 р. Роусе видав у Чікаго бібліографію творів Бальзака й писань про нього, що в ній перелічив 4.000 книг і статті), проте гадаемо, не зайнім буде тут ще раз кинути оком на Бальзакову творчість.

У цієї здоровової, буйної, трохи буденної людини все була якась потреба гарячкової діяльності. Які лише проекти — літературні, суспільні, економічні — не буяли в голові Бальзака! За рік перед смертю, наприклад, він запалився проектом привезти з України 60.000 дубів до Франції й був певний, що заробить на цьому 200.000 франків, річ ясна, золотих. Проте всі його гарні проекти скінчилися тим, що ціле життя він був невилазним боржником. Щоб сплатити свої борги, Бальзак мусів безмежно працювати, — від 12 до 20 годин щоденно, — і так упродовж 20 років...

За тих 20 років (1829-1850) Бальзак створив свою «Людську комедію» (ция назва з'являється лише 1841 р.), що містить сцени з приватного життя, можливого скрізь і всюди («Полковник Шабер», «Батько Горіо»); сцени з провінційального життя («Лілея в долині», «Урсула Мірує», «Євгенія Гранде», «Втрачені ілюзії»); сцени з паризького життя («Цезар Бірото»); сцени з сільського життя («Селяни», «Сільський кюре»)... А скільки в нього творів з політичного й воєнного життя...

Ніде правди діти: «Людська комедія» не є без вад і югріків. Найперше, що впадає в око, це брак у «Людській комедії» стилю. З цього погляду, Бальзак не є мистець. Речення його оклепане, пишномовне іноді до смішного. Кльодель, великий прихильник Бальзака, не може, очевидячки, не бачити стилевої оклепаності його творів, і, щоб урятувати свого улюблена, він твердить, що «писати добре — це лише точно передати те, що хочеш сказати. Не автор є створений для стилю, а стиль для автора». Так, але все таки краще, коли великий письменник орудує й гарним стилем.

Даремно також шукати в Бальзака поетичного почуття, або аналізи ніжних пристрастів. Замість цього знайдете досить дешевий патос. До того ж, теперішнього читача раз-у-раз дратують «філософічні» тиради Бальзака, бо він, як справжній син свого віку, був переконаний, що романіст має повчати, чи то проповідувати, так само, як Гюго думав, що це роля поета. Нема в Бальзака й відчуття природи, — перед нею він зовсім безсилий.

Геній Бальзака починається там, де він малює буржуазне суспільство, буденних людей з їх вадами, й світ грошей, що тоді саме почав господарювати у Франції. Хтось слушно сказав, що герої Бальзака є маніаки однієї якоїсь пристрасності. Ніхто, мабуть, досі так добре не змалював таких маній: скупість у Гранде, ревнощі в кузини Бет, батьківська любов у Горіо. Чи забуде хтось скупаря Гранде, або літню панну кузину Бет, суху, чорняву, з жорстокими очима?

Бальзак є майстер кількома рисами намалювати обстанову, де живуть його герой: друкарня Сешара, хата Гранде, дім кюре, помешкання літньої панни... все це вийшло з-під пера справжнього натураліста.

Усі, можна сказати, соціальні кляси тогоденської Франції знайшли своє втілення в творах Бальзака: жадні до землі селяни, що ціле життя замагають до більшої кількості тієї землі; урядовці-бюрократи, інтригани, просто дурні, протеже жінок; провінційне суспільство, з його плітками, обмовою, боротьбою, чесною й нечесною, за різні спадщини, із його шлюбами, виборами; паризьке населення: заможна буржуазія, дрібне купецтво; журналісти, політичні діячі... всіх не перелічити.

Та найбільше займався Бальзак буржуазією, паризькою й провінційною, що її він ненавидить; буржуазією, хоч працьовою, але егоїстичною й підлабузницькою, що все спрямувала на гроши. Бальзак є перший в Європі письменник, що передчув значення грошей у соціальному розвитку суспільства XIX-XX в.в.

Майже у всіх його романах знаходиш тих самих людей, за різних часів їх кар'єри, бачиш їх піднесення й занепад. Читач романів Бальзака опиняється в якомусь окремому світі. Ілюзія така велика, що герої «Людської комедії» робляться живими, можна сказати, рідними людьми, що їх вчора або позавчора ви зустріли, розмовляли з ними, сперечалися... Під цим оглядом, Бальзаків твір є просто єдиний у своєму роді. Хтось підрахував, що в «Людській комедії» діють 2.000 осіб, а з них 450 фігурують у різних романах.

Романтик у деяких своїх працях, Бальзак силою свого генія зробився батьком сучасного нам реалізму. Реаліст узяв у ньому гору над романтиком і містиком, реаліст, правда, жорсткий, як жорстока була та доба, що й Бальзак малював.

Славний за свого часу в цілій Європі, Бальзак був забутий після смерті. У 1880-х роках ледве згадували про Бальзака, а найвпливовіший тоді французький критик Фаге зовсім нехтував твори Бальзака. Тільки на початку нашого віку знову зрозуміли справжню вагу Бальзака: романтик іноді, тонкий спостережник завжди, історик суспільства, але погано усе — творець фавстівського типу; одне слово — один з найбільших геніїв усесвітнього письменства.

БУДИНОК БАЛЬЗАКА В ПАРИЖІ

Є на світі будинки, що зробилися мов святынями поезії, музики, артизму. Такі є, наприклад, у Західній Європі будинки Кітса в Римі, Фльобера в Руані, Гете у Ваймарі, Греко в Тодедо... Таким є й будинок Бальзака в Парижі, що його саме тепер закупила для міста паризька Міська Рада. Тут міститься музей, урочисто відкритий 16 травня 1908 р. Будинок, де жив і помер Бальзак на другому поверсі, знаходиться під № 47, при вулиці Raynouard, що колись звалася Rue Basse.

Тут, у цьому будинку, була задумана «Людська комедія», — цей заготов-

ок уперше фігурує в літературному контракті, підписаному 1841 р., — це тут великий французький письменник мріяв про пані Ганську й далеку чарівну Україну. В музеї Бальзака є кілька пам'яток, зв'язаних з перебуванням Бальзака в Україні.

Українському мандрівникові, що, може, загляне на вулицю Raynouard, варто нагадати, що в XVIII віці під № 80, тут містився Hôtel de Porte, де зупинився Григор Орлик 27 листопада 1729 р., коли вперше дістався до Парижу.

Україна й українці в листуванні Бальзака

“Немає повісті сумнішої у світі, як повість про Ромео і Джульєту”... Ці Шекспірівські вірші можна взяти як мотто до нещасливого роману, що розпочався 1833 року між великим французьким письменником, онуком селянина, плебеєм, життерадісним і довірливим доброгою, щедрим, одвертим і щирим, та заможною польською шляхтянкою. Евеліною Ганською, з Ржевуських, що відігравали велику роль в старій Польщі, дарма що родина Ганської, просто кажучи, зрадила свою батьківщину (брат Ганської, генерал російської служби, “втихомирював” поляків 1831 року, а сестра її була не більше й не менше, як конфіденткою російської політичної поліції), Ганською, ревнивою, холодною, святеницею... 17 років зналися Бальзак і Ганська; перший — усе хотів одружитися, друга — навіть ставши вдовою по смерті чоловіка, старшого на 22 роки (“українського маршала”, як називав його Бальзак), все тягнула з шлюбом, бо не хотіла таки шлюбу з плебеєм, а згодилася лише тоді, коли Бальзак уже конав; була все таки велика придана: носити прізвище найбільшого тоді європейського письменника. Шлюб конаючого Бальзака з вже літньою й байдужою жінкою відбувся 14 березня н. с. 1850 року, в Бердичеві, в костелі св. Варвари... А за три місяці по приїзді до Парижу Бальзак скінчив свою важку життєву путь; Евеліна померла аж 1882 року. Поховані вони побіч, на цвинтарі Пер Ляшез. Не можна тут не додати, що пані Бальзакова не завжди з честю носила своє славне прізвище. Ніякі “регабілітації”, навіть такі шляхетні, як Марселя Бутерона, найбільшого сьогодні бальзакознавця, нічого не можуть вдіяти проти фактів. Зрештою, по смерті Бальзака, пані Бальзакова зникає з овіду літературного життя.

Евеліна Ганська була великою землевласницею на Київщині, жила в своєму маєтку Верхівня, на Бердичівщині. Тому лаштування до подорожі Бальзака на Україну, що тривали аж 15 років, та саме перебування його в Верхівні, залишили сліди в листуванні Бальзака як до “чужинки” (під цим іменем Ганська ввійшла в історію французького письменства), так і до своєї коханої сестри.

Зносини Бальзака з Ганською почалися в зовсім романтичний спосіб: гарна полька, захоплена, як усі тоді в Європі, бальзаковими творами, вислава письменникові чепідписаного листа з Одеси, а останній відповів їй в роялістичній газеті “Ля Котідієн”. Перша їх зустріч відбулася в Женеві 1833 р., в присутності самого Ганського, що, як це буває звичайно, не бачив роману, який розпочався перед його очима, і запрохав французького романіста на Україну.

Отже, Бальзак і почав лаштуватися до подорожі в колишню країну ко-заків. “Перше цілковите щастя моого життя, — пише він до Ганської, — це прожити в Україні з добрих 18 місяців”. (1).

Два роки пізніше, в 1836 р., знову читаємо: “Я прагну до Верхівні, як до оази серед пустелі”.

Роки йшли, а Бальзак усе збирався на Україну. 10 травня 1840 р. він пише до Ганської, що “часто молиться надії й завжди звертається до України” (2). 1843 р. в липні Бальзак бачився з Ганською в Петербурзі (3). Нарешті, восени 1847 р., через Брюссель — Кельн — Берлін — Krakow — Броди — Дубно — Житомир — Бердичів, французький письменник прибув до Верхівні, де перебував цього разу по лютий 1848 р.

1) *Lettres à l'Etrangère*, I, 1889, стор. 142, лист з 11-го березня 1834 г.

2) Стор. 535.

3) Див. прекрасну розправу Л. Гросмана «Бальзак в России» («Литературное Наследство», № 31-32, стор. 149-373).

У першому листі до своєї сестри (4) Бальзак є захоплений родючістю української землі: "Не можна навіть уявити собі просторів та вро жаю цих земель, що їх ніхто не угноює і що в них широку сіють жито. Площа самої Верхівні має 21.000 гектарів і 3.035 кріпаків чоловіків... Від європейського кордону аж до Одеси неначе одне безперервне поле, як Бос. (5).

Під час другої своєї подорожі в Україну Бальзак пише 21 жовтня 1849 р. до сестри: "Панський будинок у Верхівні це, мовляв, Лювр, а цілий маєток своєю площею дорівнює одному з наших департаментів. Однаке, поряд надзвичайного близку, тут бракує найнеобхіднішого комфорту... А Верхівня ще вважається найрозкішнішим житлом в Україні..." (6).

Перелічуючи в цьому самому листі мистецькі багатства, що зберігаються у Верхівні (картини Греза, Ватто, Ван-Дейка, Рембрандта), Бальзак додає з сумом: "що за цінні скарби в тих польських маєтках. Просто моторошно стає, що така вартість лежить побіч варварства".

Один український кріпак у маєтку Ганської захопив Бальзака тим, що "виробляв з заліза чудові речі... Це якийсь Бенвенуто Челліні, що виринув серед України, мов печериця". (7). Як його колишній земляк Боплан, Бальзак чудувався талантом українських селян "комбінувати самі прості речі". Він навіть спостеріг в Україні, "цьому земному раю, 77 (!) (8) способів приготувати хліб". Але загалом великий французький письменник видко не відчув лиха й горя українських кріпаків. Повірити йому, так останні "живуть безжурні, як діти, і їх годують, платять їм, отже, кріпацтво зовсім не є лихо для них, а джерело щастя й спокою". (9).

Православні сільські священики не зробили на Бальзака доброго враження. "Треба, — пише він, — зробити 10 верстов у снігу або серед жита, щоб знайти попа, який вимагає 16 франків (очевидчаки, золотих), щоб тільки показатися, і який відправляє треби лише за великі гроши". (10). Жиди, що займалися пересилкою грошей закордон, вжалили Бальзака. "Не можна уявити собі жадоби тутешніх жидів. Шейлок — це якийсь дивак і невинна людина". (11).

Бальзак кілька разів відвідав Київ: восени 1847 р., взимку й навесні 1849 р., та в січні-лютому й квітні 1850 р. Зі столицею України зв'язане також бажання Бальзака описати свою подорож по Україні. Маємо на увазі Бальзаків "Лист про Київ", — серія листів-дописів до «Journal des Débats» у формі дружніх листів до Армана Бертена, головного редактора відомої тоді паризької газети. Листи свого часу не з'явилися друком (12) і присвячені вони головно подорожнім враженням з Галичини. На жаль, рукопис не є скінчений, отож самого опису Києва ми не маємо, хіба лише тих кілька рядків, що їх здійснило тут коментувати: "Київ — столиця України, святе місто Росії, колишня

4) Correspondance, II, 1876.

5) Beauce, вельми родюча французька країна, що її осередком є Шартр.

6) Correspondance, II, стор. 326.

7) Лист до Жана Льорана з Паризу (1848 р.), теж там, стор. 339.

8) Лист з 29 листопада 1848 р. з Дрездену.

9) Lettres sur Kiew. Paris, 1927, стор. 66.

10) Correspondance, II, стор. 351.

11) Лист до сестри з 18 січня 1849 р. Теж там, стор. 360.

12) Іх видано лише в 1927 р. під заголовком Lettre sur Kiew, par Honoré de Balzac. Fragment inédit. Ornée de quatre illustrations et de trois facsimilés. Se vend aux éditions Lapina. Paris, 1927, 8°, стор. 98., у збірці Les Cahiers Balzaciens, що з'являлася за редакцією Марселя Буттерона в обмеженій кількості примірників (наклад 500 прим.). Примітки до українських ментів цієї книжки, як це зазначено видавець, зробив I. Борщак.

метрополія, татарський (!) і російський Рим, старший за Москву, резиденція царів (!) за тих часів, коли ті цари (!) залежали від великих орд...". (13).

"Я мушу відвідати, — писав Бальзак до сестри 8 жовтня 1847 р., — Київ, цей північний Рим, місто, що в ньому є 300 (!) церков, щоб привітати генерал-губернатора, віце-короля трьох губерній, завбільшки в імперію, та отримати від нього право перебування в краю". (14).

"Після того, як я бачив католицький Рим, я мав найжвавіше бажання побачити православний Рим". (15).

Київ загалом не подобався Бальзакові ("Його можна бачити лише один раз") (16), але все таки французький письменник не міг не зауважити, що столиця України була іншою, ніж Петербург. (17).

В Києві Бальзак познайомився з особами, що їх ми надто добре знаємо з біографії Шевченка та з історії Кирило-Методіївського Братства. Зустрічався він з Фундуклем, київським губернатором і одночасно археологом України, що видав важливі матеріали про історію Києва та Київщини. Узимку 1850 р. Фундуклей дав обід на честь Бальзака, який ледве чи припускає, що цей самий "гостинний" губернатор мав царський наказ слідкувати за французьким письменником. (18).

Знався Бальзак також і з сумнозвісним Юзефовичем, що зіграв таку огідну роль в історії українського відродження. (19). Це Юзефович подарував Бальзакові "Виды Києва" (20), що їх Бальзак потім повісив у своєму будинку при вулиці Fortuny. Нарешті, обмінявся візитою Бальзак і з генералом Бібіковим, тим самим, що, за словами Шевченка, дістав під свою руку "київський пашалік", тобто був призначений на посаду київського військового губернатора та генерал-губернатора Правобережної України, тоді "Юго-Западного края". Збереглися три листи Бальзака до Бібікова (21), що йому в травні 1849 р. французький письменник представився офіційно, тому самому Бібікову, що йому Шевченко присвятив несмертельні рядки в уривку "Юродивий".

Київ, між іншим, не подобався Бальзакові також через своє зимне підсоння, що в ньому він помилково добавав причину своєї хвороби. 28 лютого 1849 р. Бальзак писав до сестри: "Ох, подорож до Києва була згубна для моого здоров'я" (22). Очевидччики, не від київського підсоння, що не так уже й відрізняється від паризького, помер за півтора роки бідолашний Бальзак, а від давньої хвороби, — наслідку страшенної його праці.

Під час першого свого перебування у Верхівні Бальзак написав там повість "Висвячений" (L'Initié) — кінець "Людської Кomedії", що на рукописі його стоять "Верхівня. Україна. Грудень 1847 р.", і драму "Мачуха", що її виставляли в паризькому "Історичному театрі" 25 травня 1848 р. Правда,

13) Lettre sur Kiew, стор. 13-14.

14) Correspondance, II, 323.

15) Lettre sur Kiew, стор. 15.

16) Correspondance, II, 327.

17) Теж там.

18) М. Алексеев. Бальзак в России («Красный Архив», 1923, III).

19) Л. Гросман опублікував три листи Бальзака до Юзефовича (Op. cit., стор. 258, 260, 262).

20) ...изданные И. Лауферомъ. Кіевъ, 1846. В цьому альбомі з п'яти листів, один є праці Лауфера, а 4 — М. Саккіна, товариша Шевченка в Академії Мистецтв. Дів. статтю О. Симзена-Сичевського про Саккіна («Київські збирники історії й археології, побуту й мистецтва», 1931, I).

21) Л. Гросман, стор. 265-267.

22) Correspondance, II, 436.

в Верхівні Бальзак написав також "Студії про Росію" (*Etudes sur la Russie*), але вони невидані й не знали, що в них саме є. (23).

У всякому разі, ані Київ, ані Україну не описано в творах геніяльного письменника. Річ ця, на перший погляд, дивна: Бальзак, що всім цікавився й усе бачив, Бальзак, що був в Україні, коли вірші Шевченка ходили вже по руках, коли тільки що стала ліквідація Кирило-Методіївського Братства, — нічого про це не залишив у своїх листах. А що до загальних його поглядів на Україну й на українців, читач вже їх бачив. Які ж вони мізерні, порівнюючи з тим, що писали французи, попередники Бальзака в Україні! Його погляди — це просто погляди тодішнього польського панства в Україні, та ще панства, що пішло на службу царатові. В його творах скрізь — лише культ Польщі. Мало того, коли, 1846 р., вибухло в Галичині повстання українських селян проти польських поміщиків, Бальзак рішуче ставнув по боці польської шляхти. (24).

Важко, очевидчаки, пояснювати симпатії чи антипатії письменника, якщо він сам про це не залишив слідів. Але беручи на увагу ставлення інших тогочасних французьких письменників, приятелів Бальзака (згадати хоч би лише Меріме й Гюго), можна припустити, що на байдужості Бальзака до України, як не сказати більше, заважила польська поміщиця Ганська, та сама, що знівечила ціле життя Бальзака.

Наше листування

КОЛИ БУЛО ПРОГОЛОШЕНО ІV УНІВЕРСАЛ

Ми подали в попередньому зошиті, за С. Шелухином, дату проголошення ІV Універсалу — вночі з 24 на 25 січня 1918 р. (*"Україна"*, стор. 116). З приводу цього проф. А. Яковлів, юстиційний член Центральної Ради, пише до нас: "ІV Універсал вийшов з датою 9-го січня 1918 р. (*старого стилю*), а дату 22-го січня 1918 р. (*нового стилю*) дали йому пізніше. С. Шелухин помилився в стилі, не звернувши уваги на те, що новий стиль офіційно було введено постановою Центральної Ради, прийнятю в Житомирі на початку м. лютого 1918 р. Коли б дати віру С. Шелухинові, що втотум Центральної Ради був уночі з 24-го на 25-е січня (н. ст.), тоді як могли французькі часописи вже 25-го січня ранком оголосити про "зраду України"?

УВАГИ

■ Проф. Б. Крупницький прохаче за-значити, що він не є автор статті "Україна в американській Білій книзі" (*"Україна"*, ч. 2, 1949, стор. 96—98), як це приписує С. Др. у

статті "Ще про паризьку "Україну"" (*"Українські Вісті"*, Новий Ульм, № 381 за 1950 р.).

■ Український часопис "Америка", що виходить у Філадельфії (25 квітня 1950 р.), присвятивши статтю нашій рецензії на "Слов'янську Енциклопедію" (*"Україна"*, ч. 2, 1949 р., стор. 140—141), назначає з притиском, що Вальтер Душник, один з українських редакторів Енциклопедії, "не був ніколи співробітником українського часопису "Америка" (як це пише наш співробітник Н. Григорів), аж з ним ніяк не зв'язаний. В. Душник був, на-томість, співробітником американсько-го тижневого журналу "Америка".

■ У статті Ю. Шереха "Польща мова в Україні" в XVI—XVII стол." (*"Україна"*, ч. 2, 1949, стор. 106), на-друковано "жолніра", а треба "жолніре".

■ "Україна" відзначатиме відповідними матеріалами десяту річницю смерті Івана Кревецького, українського історика й довголітнього директора бібліотеки НТШ. Тому Редакція прохаче читачів, що мають світлину небіжчика науковця, надіслати її для використання, після чого світлину повернуту власникові.

23) LovenjouI. Oeuvres de Balzac, 1879, стор. 328.

24) Lettres à l'Etrangère, III, 228.

ДОКУМЕНТИ

Автентичний портрет гетьмана Мазепи

Питання портретів І. Мазепи дуже складне і заплутане: російський уряд, свого часу, пильно дбав про те, щоб знищити всякі згадки про гетьмана.

Незважаючи на ці «очі завидної і руки загребущі», завдяки українському пієтизму до пам'яті гетьмана, все таки деякі його портрети збереглися.

З мальованих портретів І. Мазепи, на жаль, жодний не може вважатися за автентичний. До таких належать: портрет зі збірки Бутовичів, рисунок з Літопису Величка, портрет в Королівській Гріпсгольмській галерії в Швеції, колишній портрет у віттарі головної церкви Київської Лаври, портрет з монастиря під Лисянкою, рисунок Норблена, літографія в «Історії Малоросії» Бантиша-Каменського та інші. Всі вищезгадані портрети є новішого походження, або копії з давніших рисунків.

Більшу вартість мають гравюри, виконані сучасниками, себто ще за життя гетьмана. Вони мусіли рисуватися або з кращих портретів Мазепи, або таки безпосередньо з природи, бо інакше їх не розповсюджували б друкарським способом. Таких гравірованих виображень І. Мазепи відомо п'ять. Поміж ними окреме місце займає гравюра мідеритною технікою, уміщена в німецькому місячнику «Europäische Fama», що вийшов у Лейпцигу в 1704 р. Але цей портрет не має особливої вартості; не відомо, який гравер його виконав і з якої оригіналу, та взагалі рисунок непоправний.

Чотири інші портрети належать українським граверам: Захарієві Семойловичеві (діяльність у роках

1691-1706), Іванові Мичурі 1706 р., Данилові Галляховському 1709 р., і Леонтієві Тарасевичеві коло 1695 р.

Три перші портрети виображають Мазепу на цілий зріст та в невеликому розмірі, тому, що постать гетьмана входить у загальну складну композицію гравюр (див. більшу розвідку автора в збірнику «Мазепа», т. I, Варшава, 1938, стор. 131-161). Виняткове значення має портрет гетьмана Мазепи у виконанні Л. Тарасевича. Навколо цієї гравюри накопичилася ціла стирта популітарних поглядів російських авторів, які намагалися і цьому унікатові відібрати автентичність.

Цю гравюру знайшов у єдиному примірнику славний збиральник дослідник гравюр Д. Ровинський. Вона була відбита на окремому аркуші і вліплена до книжки «Слава Шереметі» 1695 року, з нагоди здобуття турецьких фортець над Озівським морем. Власне це й дало привід деяким російським авторам вважати, що портрет належить саме «кijівському воєводі» Шереметі (Шереметьєву). Але згодом, той самий Д. Ровинський, автор найбільшого «Подробного словаря русскихъ граверовъ» (СПБ, 1895) та інших поважних праць, а також новітній дослідник Селіщов («Русский Бібліофіль», Петербургъ, 1915, V, стор. 83-103), цілком певно довели, що згаданий портрет належить саме гетьманові Мазепі.

Ось найголовніші докази, що стверджують автентичність портрета Мазепи: портрет, подібно до інших гравюр, присвячених гетьманові, нарисований в оточенні алгоритичних фігур, що символізують добродій-

ність і меценатство Мазепи, в данном разі, правдоподібно — мистецтво (краса), сила (могутність), правда (слово), наука (мудрість) і справедливість.

Під картушем портрета нарисовані стромлені до землі предмети-знаки, що символізують усі ті посади й гідності, що їх перейшов I. Мазепа у своїй козацькій службі: меч, корогва, ключ, печатка, пірнач, каламар з пером, булава (старшина, хорунжий, бунчуковий товариш, генеральний осаул, полковник, генеральний писар і, нарешті, гетьман).

На самому портреті виображені гладкопоголене обличчя (крім вусів), тоді як Шерemetєв, за московським звичаєм, мав бороду і лише пізніше, після поїздки закордон, почав голитися.

Сама гравюра відбита на іншому, відмінному папері, ніж книжка, і тільки вліплена до книжки.

Гравюру виконав Леонтій Тарасевич, про що свідчить його підпис.

Це був один з найкращих українських граверів доби Мазепи, що його діяльність припадає на роки 1686-1703. Вчився він граверства в Авгсбургу, в Баварії, у відомих граверів Кіліянів, спочатку працював у Вільні, а з 1689 року, себто з другого року гетьманування Мазепи, у Києві, куди, очевидно, був запрошений разом зі своїм братом, найвизначнішим гравером доби, Олександром Тарасевичем. Леонтій Тарасевич виконав близько 90 гравюр способом мідериту. В 1688-89 рр. був запрошений до Москви для виконання портретів «царственныхъ особъ». Крім того, виконав портрети кн. Радзівіла (1692 р.), Івана Обидовського до панегірика Пилипа Орлика «Hippomenes Sarmacki» (1698 р.) та інші гравюри. (Докладніше в статті автора про Л. Тарасевича в часописі «Мистецтво», Львів, 1932, ч. 1, стор. 11-14).

Треба згадати, що з нагоди здобуття, українськими козаками, під проводом I. Мазепи, турецьких фортець над Озівським морем, Пилип Орлик написав панегірик на честь гетьмана I. Мазепи, виданий 1695 р. у Вільні (1). Тут були уміщені гра-

1) Звичайний для тих часів довжелезний затоюючий цього панегірика, писаного мішаною, польсько-латинською мовою, в українському перекладі виглядає так:

«Алкід Російський, переможним лавром увінчаний, Ясновельможний Його Мілощ Пан Іван Мазепа, гетьман Військ Іх Царської Пресвітлої Величності Запорозьких, що гетьманською булавою в Кримській Лерні півмісячну гидру скрутилиши, бусурменські фортеці Казікераю, Таванъ, Аслам-город і. т. ін. під кормигу російських монархів рукою караючого Марса підгорнувши, гордовитому магометанському замірові, на своєму хресті-пам'ятнику, остаточно записав гасло: Далі вже год! Від найнижчого слуги Пилипа Орлика, що поза границями російськими через пошту усуну вістку почув і в широкому світі невправдим пером її прославив. Року, в которому Небесний Алкід у Стиковій Лерні хрестом карк скрушив гидрі багатоголовій». У Вільні, 1695, fol.30 стор. Редакція.

вюри І. Щирського, що працював разом з Л. Тарасевичем, також у Москві, в 1688 році.

Беручи на увагу, що Л. Тарасевич мав тісніші зв'язки з Вільном і працював разом з І. Щирським, спадає на думку, чи не був портрет Мазепи у виконанні Л. Тарасевича виготовлений саме для віленського видання, або бодай рівночасно з тим виданням відбитий. І коли згадати, як небезпечно було переховувати портрети Мазепи, то не доводиться дивуватися, що він дбайливо рукою був вліплений до книжки «російського героя» Шереметьєва і так зберігся до наших днів. Подібним способом переховувалися також інші гравюри. Наприклад, гравюра Д. Галляховського з портретом Мазепи була підліплена під іконою одної церкви на Київщині і лише в полу-

вині XIX стол. дісталася до збірки Красінських у Варшаві. Але і цей унікат згорів під час останньої світової війни (в 1944 р.).

На гравюрі Л. Тарасевича Мазепу виображені в молодших роках його гетьманування, коли йому було близько 55 років. Продовгаста голова, високе чоло, тонкий і вузький ніс, гладко голене лице, невеликі вуса, досить буйне «барокове» волосся на голові. Очі невеликі і досить вузькі, а притім «бліскучі і проникливі», як писали про Мазепу сучасники.

У всякому разі, цей портрет у виконанні українського гравера Леонтія Тарасевича, коло 1695 року, для нас особливо цінний, а навіть займає основне і, так би мовити, вихідне місце в іконографії Великого гетьмана.

В. Січинський

Французький текст промови Мазепи

ЩО МАЗЕПА, рушаючи до шведського табору, виголосив якусь промову до козаків, — це річ цілком певна. В архіві Дентевіль, в паперах Григора Орлика (див. І. Борщак, “Великий Мазепинець. Григор Орлик”, Львів, 1932), є обкладинка з французьким заголовком, написаним рукою Григора Орлика: “Промова Гетьмана Мазепи до Козаків 1708 р.”. На превеликий жаль, обкладинка, як її розгорнути, — порожня: хтось, невідомо коли й чому, забрав звідти текст промови гетьмана, що її, можливо, свого часу записав Григорів батько — Пилип Орлик.

Отже, треба визнати, що досі ми не маємо автентичного тексту Мазепинії промови. М. Костомаров (“Мазепа”, вид. 1905 р., стор. 627-628) подає, правда, таку промову, покликуючися на твір Голікова “Д'янія Петра Великаго, мудраго преобразователя Россії” (1788, III, 38). Коли ми розгорнемо працю Голікова (її Костомаров використав досить довільно), то побачимо, що, по-далочи промову Мазепи, Голіков не вказує свого джерела.

Син курського купця, Голіков (1735-1801) дістав зовсім мізерну освіту. Заплутаний у кримінальну справу й помилуваний Катериною II, він дав зарік зложити життєпис царя Петра, й для цього йому відчинили урядові архіви.

Голіков, мабуть, знайшов “промову” Мазепи в якомусь державному архіві. Московський уряд мав свого часу, через своїх агентів, якийсь відпис промови Мазепи. Але в якій мірі цей відпис відповідав дійсній промові, цього ми, певно, ніколи й не дізнаємося.

Тим цікавіший є мало відомий, або зовсім не відомий, один французький текст “промови” Мазепи.

У 1863 році з'явилася в Парижі книжка «La Russie au XVIIIe siècle» (434 стор). Автор, властиво видавець, цієї книжки, князь Августин Голіцин, російський емігрант, католик, той самий, що перевидав у 1861 р. твір Боплана*), зазначає, на наш погляд, зовсім слушно, що анонімний рукопис цієї книги належав загадковому Бенуа Шерерові, авторові відомої французької “Історії української козаччини” (1788), аташє французької амбасади в Петербурзі, франк-масонові, що пильно слідкував, певно з доручення французького уряду, за українськими справами, й що його роля в історії франко-українських взаємин залишається взагалі досить таємничию.

Отже, в книжці Шерера, що її видав А. Голіцин, є розділ про Мазепу, а в ньому текст “промови” гетьмана, що ми й подаємо нижче в перекладі, побіч тексту Голікова:

ШЕРЕР

“Коли шведський король прибув на Десну..., Гетьман Мазепа зібрав своїх полковників і значний корпус козаків, та виголосив до них таку промову: “Відомо вам, скільки разів зазіхали на Ваші права й привілеї, скільки найкращих ваших братів померли з журби, голоду, холоду, будуючи Петербург, Ладозький канал тощо. Чи це справедливо, що цар, який так часто вихвалював нашу країну, кажучи, що жодна інша країна не заслуговує на такі великі привілеї, — оцей самий цар нас призводить до неволі, надсилаючи на найгідкіші й найвтомніші праці, нас, що добровільно піддалися Росії й допомогли їй провадити близкучу акцію в Європі, хоч цар Олекса Михайлович визнав і підтвердив нашу свободу? Вхопітесь отже теперішнього зручного менту, щоб помститися, знищивши нестерпне ярмо; зробіть вашу батьківщину незалежною, й вона буде тоді найквітучіша держава в світі. Якщо ви зацікавлені як я, щоб урятувати ваш край, підіть за моїм прикладом, станьте зі мною по боці шведського короля Карла XII. Ви нічим не ризикуєте, бо якщо ви з'єднаєте свої сили з силами шведського короля, ми змусимо в короткий час віроломних росіян підписати умови, що їх їм шведський король запропонує”.

Навіть поверхове порівняння обох текстів показує, що Шерер не послуговувався текстом Голікова: всі інші праці французького дипломата свідчать, про те, що він сумлінно ставився до своїх джерел. Пристосовувати й фальсифікації

ГОЛІКОВ

... Онъ (Мазепа) обратился къ войску своему и... сталъ исчислять всѣ притѣсненія, будто бы отъ Его Величества чинимыя; и что онъ, Мазепа, вѣдастъ намѣренія царевы, которой хочетъ всѣхъ ихъ сдѣлать солдатами, нарушить всѣ ихъ права, истребить ихъ вольности и законы и ввести правительство Великороссійское.

И хотя де я многократно старался отвратить его отъ сихъ погибельныхъ всему Малороссійскому народу намѣреній, но тѣмъ только подпалъ подъ гнѣвъ его; и что по всему тому онъ не нашелъ лучшаго для ихъ средства, какъ предаться великодушному Королю Шведскому, съ которымъ онъ уже имѣлъ о томъ сношеніе, и которой не только всѣ ихъ права и вольность утверждается, но и обязывается ихъ отъ всѣхъ тѣхъ, кои посмѣютъ что либо нарушить изъ ихъ правъ, или ихъ утѣснить, всею своею силою защищать; и наконецъ онъ теперь вывелъ ихъ не противъ Короля, но противъ утѣснителей ихъ, Царя!“.

*) Див. про нього на стор. 150 цього збірника.

фікувати тексти не було в звичаях Шерера. Звідки ж він узяв свою "промову" Мазепи?

Що текст Шерерів не є автентичний текст промови Мазепи, це видно хоч би з того, що Мазепа тут твердить про участь козаків у будуванні Ладозького каналу, хоч цей канал почали будувати лише 1719 р., козаків туди привезли 1721 р. А закінчили будування каналу 1731 р. Жодної "бліскучої акції в Європі" Московщина 1708 р. ще не провадила, і в цьому виразі маємо яскравий історичний анахронізм. Про таку акцію можна було говорити лише за царювання Катерини II, після першого поділу Польщі, й після першої турецької війни.

На нашу думку, Шерер мав під руками якийсь апокрифічний патріотичний текст "промови" Мазепи, що кружляв поміж старшиною, й це його він подав у своїй книзі.

Де в чому "промова" Мазепи у Шерера нагадує таку ж "промову" в автора "Історії Русів". Чи вони користали з одного й того ж апокрифічного джерела? Можливо, але сумлінній француз подав його точніше, ніж Василь Полетика, який в уста Мазепи вклав свої власні ідеї...

З римських епітафій

У самому осередку античного Риму, на верху Капітолійського торба, височиться старовинна церква Пресв. Марії *in Ara Coeli*. Побудована ще перед VI ст., вона була довгий час муніципальною церквою Риму, а від 1250 р. передана Францисканам, що її відговили й малоть під своїм зарядом дотепер.

Усередині церкви, праворуч від входу, безпосередньо за великою статую напи Григорія XIII, є гарний надгробний пам'ятник, вмуркований у стіну; у верхній частині його, у великому овалі, знаходиться мистецьки зроблене мармурове погруддя молодої людини в убранині другої половини XVI ст. Під широкою плитою, також із мармуру, на якій видно добре збережені літери довгої латинської епітафії, виділяється своїми бароковими формами шляхетський герб з полем, переділеним на 4 частини. Глянувши на гербові емблеми, можна зrozуміти, що в церкві Пресв. Марії *in Ara Coeli* знаходиться гробівець шляхтича з Речі Посполитої: на першому місці фігурує "Круцина" — гербова емблема покійного, — за нею йдуть у геральдичній черзі "Сас" (герб матері) і "Радван" та "Гоздава" — герби близької родини.

Ось, що каже нам латинська епітафія:

D. O. M.

Michaeli Corniact nobili polono magnae spei adolescenti, generis amplitudinae animi eximio candore et morum elegantia praecellenti qui parentem monitu ad perdiscendas bonas artes lustranda, que florentissima regna peregre profectus, romaeque immatura morte interceptus, coelestem pro terrena redit patriam. Constantinus et Alexander Corniacti fratres germani nimium moerentes posuere. Vixit annos XIX obiit anno Dni MDXCIV die XVIII Martii.

(Михайліві Корняктові, польському шляхтичеві, молодцеві великої надії, значного роду, надзвичайного духа, найліпшого виховання, що за намовою батьків виїхав на науку парного мистецтва і щоб побачити квітучі чужі землі, а в Римі передчасною смертю заскочений, повернувся в небесну батьківщину замість земної. Константин і Олександр Корнякти, рідні брати, яким цей пам'ятник поставили. Прожив 19 років, помер року Божого 1594, дня 18 березня).

Вже з XV ст. шляхетська молодь з "руських земель" часто їздила в чужі землі "для набування лѣпшої фортуни, а любо для цвичення въ учинкахъ рыцерскихъ". У XVI ст. цим шляхом пішли й діти заможних міщан. До останніх належали і брати Корнякти.

Іх батько Костянтин — грецького походження, разом зі своїм братом Михайлом прибув з Крети у Львів наприкінці 60-х років XVI ст. Один з найзаможніших людей у Львові, Костянтин Корнякт одержав 1580 р. від короля Стефана Баторія індігенат (надання польського шляхетства чужоземному шляхетеві) та був прийнятий до герба "Круцина". Його дім, побудований в 1580 р. архітектором Павлом Домінічі з Риму, вважається за один з найкращих зразків Львівського ренесансу*).

Одружений з Анною, з Дідушицьких, герба "Оас", Костянтин Корнякт мав трьох синів і трьох доньок. У 1593 р. його сини Костянтин, Олександер і Михайло були іматрикульовані в університеті в Інгольштадті, але того ж року перенеслися до університету в Падуї. Можливо, що передчасно померлий Михайло, який вивчав гарне мистецтво, переїхав до Риму, де й був під опікою згаданого архітектора Домінічі.

Цікаво, що перебування братів Корняктів в Італії припадає безпосередньо на часи перед Берестейською Унією.

В. Сенютович-Бережний

Микита Шаповал про Бенеша

В першому зошиті "України" читачі мали зможу ознайомитися з останньою працею колишнього президента Чехо-Словацької республіки про минуле й сучасне слов'янства. З-го вересня 1948 року Едвард Бенеш скінчив свою життєву путь. Українознавчий орган не може обминути цієї події, бо діяльність небіжчика від часів першої світової війни не раз і не два була зв'язана з Україною: Бенеш був головним ініціатором, так званої, "української акції" на Чехах (акції, наскрізь культурної); Бенеш, що мав великий вплив у західніх урядових і громадських колах, "радив" цим колам в українській справі, хоч, треба визнати, не завжди щасливо. Отже, тема "Бенеш і Україна" є зовсім доцільна тема, і нею майбутні історики, коли відчиняються всі архіви, не раз займатимуться. Сьогодні подаємо тут один причинок до цієї теми, а саме уривок з невиданого щоденника Микити Юхимовича Шаповала († 1932), голови й основника "Українського Громадського Комітету" в Празі. Цей щоденник, щотягнеться від лютого 1919 р. до 7 січня 1932 р., є важливий історичний документ, і можна лише пожаліти, що він не побачив ще світу. Редакція "України" дякує Антоніні Антонівні Шаповал, братові Микити Шаповала, за ласкавий дозвіл скористати з щоденника, що йому згаслий автор надав заголовку "Мандрівне".

РЕДАКЦІЯ

2. XII. (1920).

У мене був Нечас. (1). Довго говорили на ріжні теми. Особливо про політику на Сході, про федерацію Галичини з Чехією. Багацько цікавих деталів. З других джерел сповіщено, що кубанці, галичани і наша чорна сотня складають якогось меморандума Масарикові про "федерацію". Бенеш про це заекладає траншею в Антанти. Здається, тут старається про це Нечас.

*) «Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII ст.» М. Грушевського містить портрет Костянтина Корнякта (батька) й знімку його дому.

1) Яромір Нечас, секретар «Директорії Закарпатської України» (1919), пізніше посол до пражського парламенту, автор чеських брошуру про Україну.

6. IV. (1921).

Вчора виявився цілком скандал з «Prager Presse»; видає фіктивна акц. спілка "Орбіс", там і Стівін с.-д. фактично — міністер закорд. справ Бенеш. Основ. капітал 15 мільйонів. Один з редакторів Якобсон, жив з совітської місії Гілерсона (2). є співробітники комуністи. "Орган порозуміння з Росією".

13. V.

Розмова з Бенешом.

11. III. (1922).

... Справа з с.-господ. Інститутом посувається: 25. II. були у Масаріка (я, Григорій, Матюшенко, а Старосольський спізнився!), прохали про допомогу ученим на Україні, про с.-гос. курси, про видавництво. Обіцяв подумати і по-радитись з Бенешом і Гірсою (3) про конкретні форми здіслення. Недавно я бачився з інж. Фідлером (секретар міжнар. аграрн. бюра, права рука Швегли (4), який запропонував: одкрити укр. секцію Бюра, подати меморандум про укр. селянство, зорганізувати укр. oddіл (5) на с.-госп. виставці, в маю, заняті становище перед Генуїськ. конфер. (6) і обіцяв підтримку курсам. Радив побачитись з Швеглею і Станеком (мін. земельн. справ).

21. II. (1924).

Вчора д-р Г. (Гірса) хотів побачити В-ка (Винниченка), а коли він вийшов, то запросив мене. Говорилось про нашу працю. Від імені д-р Бенеша пропонував техніку діла поставити так, щоб їх не втягати. (7). Краще поза Прагою. Нарешті дано візу Мірному. (8).

5. III. (середа). (1924).

Сьогодні був на "чай" у міністра Бенеша. Публіки було дуже багато. З українців було запрошено тільки двоє: я і ректор Університету д-р Горбачевський; з росіян помітив кілька осіб Брушвіт (9), Лебедев, Слонім с.-р., ген. Сідорін, Харламов, Юрієв к.-д. (10), проф. Ляцький, весь дипломатичний корпус і багато чехів з парляменту і сенату. Знайомі були д-р Соукуп (11), Стівін, Дедіц, Бехінє, ген. Чечек, міністри, письменники і т. п.

"Чай" був справді чай. Пані Бенешева гарна. Балакав з ген. Сідоріним і Харламовим, які хотіли говорити зо мною на "болючі питання". Умовився про побачення з Стівіном. Бенеш сказав мені комплімент, що я добре розмовляю по-чеському. Оде і все, Великопанська нудьга. Чай пив дома...

4 ЛЮТОГО 1925.

Сьогодні були на чаї у д-р Бенеша. Бачив Чернова (12), Нечаса, Хорвата, Соукупа, Стівіна, Дедіца і багато інших...

2) Голова совітської торговельної місії у Празі.

3) Вацлав Гірса, колишній лікар у Києві. Як заступник Бенеша, фактично займався, так званою, «Українською акцією» у Празі.

4) Антоні Швегла, провідник чеської партії аграріїв, був головою ради міністрів.

5) Ми подаємо точно текст рукопису, лише узгіднюючи правопис.

6) Генуезька конференція (20. IV. 1922 — 20. V. 1922) мала на меті порозуміння Європу з СРСР, але цієї мети не осягнула.

7) Тобто до конфлікту з СРСР.

8) Колишній директор канцелярії українського міністерства закордонних справ.

9) Голова «Земгору».

10) Колишній міністер Тимчасового Уряду.

11) Проявідник соц.-дем. партії.

12) Борис Чернов, колишній провідник російської партії соціал-революціонерів.

27 ЛЮТОГО (п'ятниця).

Щасливий день. Вранці був у д-р Гірса. Здобув згоду на підмогу Фондові — видадуть мабуть 100.000...

Зaproхав Гірсу в члени Інст. Гром(адознавства) — згодився і взявся посередничати, щоб і д-р Бенеш згодився...

28. III. 1926. (Неділя).

... Але в той день (26. III.) я був схвилюваний ще більш другим: в черговому числі «Slovansk. Přehled» у в статті д-р Бенеша про слов'янську політику, є пункт щодо України: вони, чехи, під час війни вели акцію проти укр. германофільства і крайніх укр. сепаратистів, бо вони стояли за культурну і адміністративну автономію України в рамках Росії. І тепер стоять на цьому, бо це, мовляв, справжня слов'янська політика...

26. II., неділя (1927).

17. II. був на чаю у Д-ра Бенеша...

Умовився з Бенешем про побачення.

24. II. був у Д-ра Бенеша. Розмова про Соціол.(огічний) Інст.(итут), сучасне становище (можливість конфлікту не виключена), вони не ангажуються ні на чий бік, підтримуватимуть укр. справу.

Про Підкарпатську Русь і про висилку Животка (13). Він каже, що ви-словив погляд на укр. справу в «Slovansk. Přehled» і. Я сказав, що ми змаємося до державності. Він так і розуміє нашу проблему. Ізоляція України зробить її жертвою німців. Я розповів про програму Соц. Ліги. Каже: "Дуже добре". Обіцяв підпомогти Інститут.

Лист Ярослава Федорчука

Ми вже згадували на сторінках "України" (стор. 46) прізвище Ярослава Федорчука, що з-під його пера вийшла книжка "Національне пробудження українців", яку видала 1912 р. "Українська Громада" в Парижі, перший новітній голос українських державників у Парижі. Яко секретар "Української Громади", Федорчук вислав свою книжку рядові французів з листом такого змісту:

274, Boulevard Raspail, Paris.

CERCLE DES UKRAINIENS
DE PARIS

Monsieur,

Le Cercle des Ukrainiens de Paris,
dans le but de faire connaître à l'opinion
démocratique d'Europe et d'Amérique
la lutte que mène la nation
ukrainienne pour s'affranchir du joug
de ses oppresseurs russes et polonais,
a l'honneur de vous présenter cette
brochure, avec l'espoir que cette bro-
chure attirera votre attention sur l'un
des problèmes internationaux le plus
injustement négligés et méconnus.

Veuillez agréer, Monsieur, l'expres-
sion de nos sentiments distingués et
dévoués,

J. Fedortchouk, Secrétaire.

274, Бульвар Распай, Париж.

«УКРАЇНСЬКА ГРОМАДА»
В ПАРИЖІ

Пане,

«Українська Громада» в Парижі, з метою ознайомити демократичну опінію Європи й Америки з боротьбою, що її провадить українська нація, щоб визволитися з ярма російських і польських гнобителів, — має за честь піднести Вам цю брошуру, сподіваючись, що вона зверне Вашу увагу на одну з міжнародних проблем, найбільш несправедливо зневажуваних і незнаних.

Прошу прийняти, Пане, вислів на-
ших шаноблизивих і відданіх почуттів.

Я. Федорчук, Секретар.

ЗАБУТИ СТОРІНКИ

Г. Квітка-Основ'яненко

“Салдатському патретові” Григора Кейтки=Основ’яненка, вперше видрукуваному в харківському збірнику “Утрення Звізд”, в 1834 р., передувала “супліка” автора до видавця збірника, що її вважаємо не зайвим нагадати нашим читачам:

Любезний мій приятелю!

Дойшла до мене чутка, що ти хочеш і в нас, по московській моді, збити книжечку..., а як її по-нашому назвати, не вмію; бо їй москалі — не ті москалі, що живуть у Москві, а такі, що не з наших, а з російських, — що кріпко в них кохаються, і ті, не вмівши її по-своєму назвати, зовуть її по-німецьки (1). Так нехай же по-нашому буде: збірник. Спасибі тобі за свою працю. Через тебе будемо знати, хто з наших слобожан (2) та й з гетьманців (3) що і як компонує. Ще ж я чув, буцімто хочеш ти тут же притулити дещо і по-нашому писаного. За свою вигадку аж тричі тобі дякую. Нехай же знають і наших! Бо є такі люди на світі, що з нас кепкують і говорять та й пишуть (4), буцімто з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полезне, і що, стало бить, по-нашому oprіч лайки та глузування над дурнем більш нічого не можна й написати.

О бодай їх вже з такою думкою! Хіба ж не живо вчистив пан Котляревський Енея? Еге! Об нім і досі Москва товче і перетовкує (5) і з якого боку не зайде, сплесне руками та й кає: “Ну так славно!” (6). А пан Артемовський=Гулак мало понаписав про Твардовського, про Солопія, про Собаку, або Гараськові Оді не мудро розказав по-нашому? Що, може, у іншого, хто читав, так і досі кишки болять від сміху, а в іншого — як там кажуть — трохи лишень шапка не загорілась. Так хіба він просто писав? Адже і тепер бажають у місячні або і в тижденні книжечки хоч півтретя його стиха (7). Нехай же й пан Гребійонкин викине Полтаву, що перероблює з московської (8); нехай,

1) Квітка має на увазі назву «альманах», що властиво є арабське слово.

2) Тобто мешканці Харківщини й частини Курщини та Вороніжчини.

3) Мешканці Чернігівщини та Полтавщини.

4) Квітка друкував свої російські твори в журналі «Вѣстникъ Европы», що тоді пропускав можливість української літературної мови тільки для жартівливих творів, як наприклад «Енеїди». Подаючи думку польського філолога Бандтке про окремість української мови, редакція (проф. М. Каченовський) петербурзького журналу додала примітку: «... (малоросійський языкъ) при вынѣшнемъ своемъ состояніи способенъ только къ шуточнымъ сочиненіямъ, какова Энеида или двѣ-три извѣстныя оды...» (1815, № 22).

5) За тих часів цілої друкованої Енеїди ще не було, в трьох виданнях (1798, 1808, 1809) було оголошено тільки чотири частини, окрім уривки з V і VI частини з'явилася лише в журналах 20-х років. Перше повне видання «Енеїди» вийшло в світ уже по смерті автора в 1842 р. в Харкові.

6) Грунтівних російських рецензій на твір Котляревського не було аж до 1838 р.

7) Твори Гулака-Артемовського з'являлися в журналах «Український Вѣстникъ», «Утренняя Звізд», «Вѣстникъ Европы».

8) Свій переклад Пушкінської «Полтави» Гребінка (в російських журналах він підписувався «Гребенінъ») видав лише 1836 р., але з 1831 р. друкував його уривками.

кажу, не боїться нічого та, як там кажуть, іздасть її типом (9); так там і так буде, що хоч не хочеш, а заколупне тебе за душу, а де — й серденько защемить; буде й таке, що читаючи слізоньки тілки кап, кап, кап! Та є й другі — прочі, що на стихах — на стихах, а то таки і просто розмовою (10) пишуть... Так що ж будемо робити? Не второпають по нашому, та й ворчать на наші книжки: “*Ета нещо па-чухонські...* (11). Зачим печатать, кагда ніхто не розуміє.

Гай, гай! Хіба ж тілки й світа, що у вікні? Тривайте бо, панове, не дуже сірайтесь! Є ще на світі православне християнство, що вміють і люблять по-нашому читати. Не усе ж для москалів, може б треба і для нас щонебудь, щоб і ми... знаєте. Не усе, а так... дещо... потроху дечого знали, а то, по-вашому, так ми... так собі... де нам за вами?.. Гм! на догад буряків, щоб кацусти дали.

Та ще ж на своїм віку видав і таких, що, як попаде нашу книжку, та переворочує її, переворочує, мов голодна беззуба собака шкоринку, котрої не вкусить, та не розчухавши, що, для чого і против чого писано, зараз, щоб аби щонебудь сказати, аби чимнебудь нашого братчика занехаять, а самому похвастати, зараз, кажу, і гукне: “*Кавика (12) не там! Оксія (13) не туди! Хвали! Треба наш йори (14) ни-ни!* Я усе знаю і зараз побачу, де що не так”. Ой, гляди, лишень, пане усезнаю, щоб не було і з тобою того, що з Терешком шевцем. (15).

А що там з ним було? Ти може, приятелю, не позабув того, що з малу у школі вчив, так і згадаєш якусь латинську побрехеньку, що я тобі по-своєму розкажу, як чув її від Панаса Пістряка, а він чув її ще в школі від самісінького нашого дяка пана Олексія.

Одже то, коли хоч, то й приліпи сю побрехеньку у свій збірник. Може таки котрий із скализубів, охочий других гудити, а самому талану нема щонебудь путнє написати, захоче покепковати над твоєю *Зірочкою* (16) та наше, хоч не зовсім по верхам, а хоч і по складам прочита і через десяте-п'яте уторопає та й почуха потилицю і усом закрутить, та й... помовчить; то й то добре: одною брехнею на світі менш буде.

Коли ж будеш її печатати, то пожалуста (17) докладай, щоб у моїй побрехенці не навернякали якої нашої мови на московський лад. Нехай наши, як хто зна, так свое й пише; а я думаю, що як говоримо, так і писати треба. О! добре б, братіку, було, якби ми так говорили, як у книжках пишуть; а якби ще так і робили, так би й не було на світі нічого луччого!

Нехай же тобі, братіку, Бог помага на добре діло. А мені вір, що я тебе і поважаю і шаную, і дуже дякую за твою працю для слави слобожан і для нашої потихи і пользи (18), і що я повік тобі

на послугу широ готовий

Грицько Основ'яненко

Липця у п'ятіє число, 1833-го року.

9) Друком.

10) Української прози за тих часів майже не було, як не рахувати записів народніх казок і анекдотів.

11) По-фінському. Фінів у давній Росії зневажливо називали чухонцями.

12) Лапки.

13) Знак наголосу.

14) Російське «ъ», що його українські письменники вже тоді ужикали, а потім Куліш зовсім його викинув у своїй абетці.

15) Квітка має тут на увазі останні рядки «Салдатського патрета»: «Швець, знай своє шевство, а у кравецтво не мішайся!».

16) «Утренняя Звезда».

17) Будь ласка.

18) Користи.

ПРО ЗГАСЛИХ

МАКСИМ ГЕХТЕР

ТІЛЬКИ оце недавно я зовсім випадково довідався, що ще 25 грудня 1947 року помер у Празі Максим Гехтер, що йому, за моїми підрахунками, мало бути 62-63 роки. Прочитавши цю сумну вістку, я мимоволі згадав далекий вже вечір на київському двірці, 19 січня 1919 року, коли вперше я побачив Максима Григоровича Гехтера. На одній із залізничних колій скупо освітленого брудного й старого київського двірця стояв спеціальний потяг, що коло його збиралися члени дипломатичної місії, яку Директорія виславала до Вашингтону. Серед цих членів місії я єдиний вже передтим служив у міністерстві закордонних справ, тому й прийшов заздалегідь, щоб поробити потрібні формальності, й терпеливо відповідав на численні й не раз наївні запитання моїх нових колег. Нараз я побачив оглядного пана з панею, що перевищала його на цілу голову. То був радник нашої місії Гехтер і його дружина. Що мене тоді вразило в Гехтера, це його надзвичайна ввічливість і сковита, просто зразкова, українська мова, що так відрізнялася від «малоросійщини», яка звучала навколо мене на двірці.

В довгих переїздах нашої місії, що її не хотіли пускати до Америки, я тільки уривками зустрічався з Гехтером і його дружиною, з російського шляхетського роду, що вихovalася в аристократичному «Смольному інституті». Пам'ятаю, як у Берліні небіжчик Гехтер з сумом оповів мені про непорозуміння, що сталися між ним і головою місії Евгеном Голицінським, людиною нервовою, що, незважаючи на свої

колишні заслуги для української справи, мало надавався на високий і відповідальний уряд голови дипломатичної місії. Зрештою, трохи пізніше, Директорія звільнила його з цього уряду.

В Копенгагзі, де наша місія довго чекала, ї таки не дочекалася, візи до Америки, мені довелося більче зійтися з Гехтером. 30 березня 1919 р., зовсім несподівано, померла пані Гехтер, згоріла, можна сказати, в п'ять день від, так званої, «еспанки», що тоді лютувала в Європі. Всі формальності, звязані з похороном, упали на мене, а формальностей тих було чимало. Річ бо в тому, що священик єдиної в данській столиці православної церкви, колишньої церкви російської амбасади, виявився більше політиком, ніж християнським пасторем, і нізащо не хотів записати в актах, що небіжчика була дружиною українського дипломата, настирливо бажаючи зробити з Гехтера «росіяніна», проти чого останій, звичайно, протестував. За допомогою данського міністерства, завдяки Дмитрові Левицькому, голові української місії в Копенгагзі, справу вдалося полагодити в бажаному для українців дусі.

Це тоді я більче зійшовся з Максимом Григоровичем, що оповів мені своє не зовсім буденне життя. З незаможної жидівської родини, вихований на селі Київщини разом з українськими дітьми, він рано став свідомим українцем, і потім вступив до лав славетної «Революційної Партиї України» («РУП»). Був він, мабуть, єдиний активний член РУПу жидівського роду, бо, як відомо, на превелике лихо для жидівської на-

ції, ну й для української, жиди у величезній масі в конфліктах українського народу з Польщею, а потім з Росією, завжди тягли за супротивників України. Тому приклади таких людей, як Максим Гехтер, Вільям Беренштам, Ізраїль Зільберфарб, Арнольд Марголін, гідні особливої уваги українського історика.

За царських часів принадлежність до українства, та ще до українства революційного, «чинів» не давала, а навпаки — в'язницю, що її скочтував також і Гехтер. Вже геть пізніше, коли вийшла знаменита монографія Осипа Гермайзе (Київ, 1926 р.) «Нариси з історії революційного руху на Україні», я довідався з неї докладно, як Гехтера зарештовано було в листопаді 1905 року, бо він на вічах закликав робітників Хвастова «повстати, щобся осягнути повної автономії України». (Тоді це був найвищий поступлят українців у Росії). Гехтер перебував тоді рік у в'язниці.

Оповідав мені також Гехтер у Копенгагі про своє співробітництво в першій українській (в Росії) щоденій газеті «Рада», незабутнього Євгена Чикаленка: на відомій фотографії Редакції «Рада» (див. наприклад, «Спогади» Є. Чикаленка, Львів, ч. 3., 1926), Гехтер стоїть перший зліва, поруч В. Понятенка.

Та найбільше пишався Гехтер своїм співробітництвом у «Літературно-Науковому Вістнику» Франка, що його два листи він мені показував. Сьогодні не можу простили собі, що свого часу не зняв копій з тих листів, які, певно, тепер утрачені. Дописував небіжчик до славного львівського журналу на економічні теми і був він також автором наукових розвідок на економічні теми, що друкувалися в роках 1910-1914 в Науковому Т-ві імені Шевченка.

Від'їхавши з Копенгаги, я більше ніколи в житті не бачив небіжчика, але майже щодня читав його рядки. Сталося бо так, що найбільше

прислужився українській справі Максим Гехтер уже за часів еміграції, пильно інформуючи закордон про українське культурне життя в славній празькій газеті. (Не знаю точно, коли саме Гехтер оселився в Празі), німецькою мовою «Прагер Прессе», органі чехословацького міністерства закордонних справ від 1920 р. Завдяки Максимові Гехтерові й редакторові Антонові Маргі, жодний інший чужий часопис ніколи не присвятив стільки речевої уваги українській культурі, як «Прагер Прессе». З цього погляду, празька газета відіграла велику роль, що її належно оцінювати майбутні історики.

В кінці 1938 р., після Мюнхену, по занепаді демократії на берегах Велтави, скінчило своє життя й «Прагер Прессе». В новій Чехії Гахи Й Хальковського, під доглядом Рібентропа, не було, очевидчаки, місця для демократичного органу. Ось тоді, десь у січні 1939 р., я видрукував у «Ділі» статтю-некролог про «Прагер Прессе», в якому підкреслив значення української культурної сторінки празької газети для української справи й зазначив роль в цьому Гехтера, що з питомою йому скромністю, підписував свої замітки малими ініціалами.

Несподівано для себе, я одержав листа від небіжчика, що писав до мене 12 лютого 1939 р.:

«Не мавши досі Вашої адреси, я не міг Вам подякувати за прегарну статтю, яку Ви надрукували в «Ділі» про мене й мою скромну працю. Щойно вчора редакція «Діла» прислава мені Вашу адресу, отже спішу виконати цей свій довг жите тільки честності, але й правдивого сердечного зворушення. Мало кому з нас доводиться за життя читати слова узnanня до своєї праці: хіба що в посмертних некрологах вихвлюють покійників, але живі до тих похвал ставляться скептично, а мертві їх читати не можуть. Тим більше

й вище я ціню те, що Ви зробили для мене».

(Далі йде довгий уступ про мою науково-літературну діяльність, що його пропускаю).

«... Якщо я до Вас не писав ніколи, то це не було наслідком байдужості. Наслідки Вашої праці завсіди до мене доходили, а тепер бачу, що й Ви були про мене поінформовані. Отже, контакт між нами був, без приватних листів ми між собою через простір перекликались. Цього мені вистачало.

«Нині я борюся за врятування «Slavische Rundschau» (1), часопису, в якім я працював десять літ і який власно мені завдячує останні роки свого існування. Коли б не я, то він розсипався б уже давно наслідком внутрішніх чвар. «Prager Presse» я, на жаль, не міг урятувати, бо це не від мене залежало, але «Slavische Rundschau», можливо, виходитиме далі. Саме вчора я дав до друку матеріял для першого поздійного числа нового річника, якщо воно вийде, я Вам його радо пошлю. Коли Вас не цікавитиме цілий зміст, то принаймні бібліографія може Вам стати в пригоді. Та чи вийде воно? (2)... Події останньої осені (Мюнхен. — I. Б.) засягнули до тутешнього загального й до моого особистого життя так глибоко, що ніхто не знає, що буде завтра, і як воно все ще обернеться. Але боремось далі, бо що його робити?

Ще раз глибоке сердечне спасибіг! Бажаю Вам усього найкращого й залишаюсь

широ Вас поважаючий й готовий до послуг

B. Гехтер.»

1) Відомий журнал, що його видавав від 1928 р. Слов'янський інститут у Празі.

2) Журнал вийшов, але це було його останнє число. Гехтерові там належить українська бібліографія й некрологи про В. Косенка, українського композитора, та Володимира Кушніра, галицько-українського журналіста.

З цього листа довідуємося, яка була участь небіжчика в журналі «Славіше Рундшau», що про це мало хто досі знає. Крім цього, цей лист є також певним автобіографічним документом. Як бачимо, Гехтер непокоївся щодо майбутнього: українець лівого напряму, діяльний співробітник ненависного німцям «Прагер Прессе», ну, і жидівського походження, — небіжчик мав, безперечно, всі підстави до занепокоєння.

Півроку пізніше, новий і останній лист Гехтера до мене, як «до земляка». Цього разу це було вже не замепокоєння, а зовсім реальна річ:

«... Мені, — писав Максим Григорович, — треба звідси куди-небудь вибратися. Мій журал ще так-сяк, живе, але дихає на ладан... Марнується час і сила, бо не маю путньої роботи й власне вже від кількох місяців байдикую. Пописую до «Діла» й до «Свободи», але це для мене не робота. Отже, як не поверни, а все треба тікати.

Не роблю собі ілюзій щодо Парижу, тим більше, що мови не знаю. Ale звідти, коли там не зачеплюся, легше буде вибратися куди інше, може, до Англії, може, до Америки... Справа тепер у тім, як дістати французьку візу. Звідси я її не можу дістати — це виключено. Єдина можливість, щоб із Парижу прийшов до тутешнього французького генерального консульяту розказ викликати мене й дати мені візу. Мені здається, що Ви маєте якісь добре зв'язки й що при їх допомозі це можна було б зробити. Коли не помиляюсь, то може будете такі ласкаві вжити потрібних заходів, щоб мені помогти...».

Лист цей з 2 липня 1939 р. я одержав у незручний час, коли майже всі мої приятелі були на вакаціях. Справа проволоклася, й тільки 21 серпня я одержав повідомлення з міністерства закордонних справ про те, що французький консул у Празі

одержав наказ видати візу Максимові Гехтерові. Але це було напередодні божевільного виступу літерівської Німеччини, що кинула світ у вир другої світової війни.

Яке було життя Гехтера за часів німецької займанщини в Празі, мені не відомо, але навряд чи воно

було приємне. Ніколи більше я про нього не чув.

В інших, кращих умовах Максим Гехтер міг би дати багато більше. Але й того, що він зробив, досить, щоб зберегти йому місце в історії українських змагань на міжнародному полі.

ПОЛЬ БУАЄ

(1864 — 1949)

У середу, 5-го жовтня 1949 року, в церкві св. Томи, парафії Державної Школи Східних Мов, де папа Пій VII, коли прибув до Парижу коронувати Наполеона, відслужив Службу Божу, відбувся похорон Поля Буає, що упокоївся 1-го жовтня після тяжкої хвороби. Поля Буає, колишнього адміністратора Школи Східних Мов, професора в ній упродовж 46 років "російської мови й літератури", організатора слов'янських студій у Франції, одного з фундаторів *Revue des Etudes Slaves*, почесного президента Інституту Слов'янознавства при Паризькому університеті. Церква св. Томи була повна; крім офіційних осіб (представники міністерства освіти, Французької Академії, всі славісти й професори Школи), церкву заповнило багато колишніх учнів і взагалі людей, що так чи інакше мали справу з небіжчиком, тобто, що їх останній за різних часів морально чи матеріально підтримав.

Поль Буає народився в Cormeugy, коло Тур, в центрі Франції. Був це блискучий учень ліцею й лавреат "конкурженераль" конкурсу, що відбувається щороку поміж усіма абітурієнтами французьких ліцеїв. Буає скінчив Сорбону й *Ecole pratique des hautes études*, свого роду науковий семінар, де він мав за колегу славного лінгвіста Мес. 1888 року Буає витримав конкурс на ступінь *Agtrége de l'Université*, що існує лише у Франції.

Буає зацікавився російською мовою, зацікавився нею, як справжній лінгвіст. Учень французьких лінгвістів Сосюра й Дармштедта, він вчився потім в Лескіна в Ляйпцигу, в Буслаєва, Бранда, Фортунатова й у молодого ще тоді Шахматова. Тоді ж таки в Москві Буає познайомився з Мілюковим, зі Стороженком, знавцем західно-європейської культури, з Вол. Солов'йовим, з поетом Бальмонтом...

Працюючи ціле життя над російською мовою, провадячи до першої світової війни щороку вакації в Росії, прислухаючись завжди до живої мови, Буає зробився найкращим знавцем російської мови у Франції.

Як учений Буає залишив кількісно мало праць: Про наголос у відміні слов'янських мов (*Sur l'une des origines du mouvement de l'accent dans la déclinaison slave*), написано в співробітництві з Мес (*Mémoires de la Société de Linguistique de Paris*, 1892); Про наголос в російському діеслові (*L'accentuation du verbe russe*, 1895); Франко-російський словник кінця XVI віку, за "Великим Островиком" Андре Теве (*Un vocabulaire français-russe de la fin du XVIe siècle extrait du grand Insulaire d'André Thevet*). Ця стаття, що є, власне, доповіддю, виголошеною на конгресі орієнталістів у 1905 р., вельми цікава; вона торкається невиданої праці Теве, відомого за своїх часів географа, що в своїй "Космографії" займається також і українськими землями.

Нарешті, перелічуючи праці Буас, треба назвати його славний, класичний вже, підручник російської мови (*Manuel pour l'étude de la Langue Russe. Textes accentués, commentaire grammatical. Lexique. Paris, 1905, стор. XIV, 386*) що й досі, 40 років по появі, є настільна книга для всіх, що вивчають російську мову у Франції (існує також і англійське видання). Правда, цьому підручникові, який був ділом цілого життя Буас, закидають не раз, що мова його текстів (народні оповідання Толстого, який сам давав поради Буас щодо наголошення їх), є надто селянська мова, що нею ніхто тепер не розмовляє, але Буас вибрав свої тексти цілком свідомо, бо, як видно з його "Порад" (див. далі), він відряджував своїм учням читати "легку" західну прозу Пушкіна, а радив, натомість, читати тексти Толстого, як більш "російські".

Як бачимо, кількісно Буас не залишив багато писань. Бо, з одного боку, різна інша праця, особливо в адміністрації Школи, забирала в Буас чимало часу, а, з другого, був це виключно сумлінний вчений, що вимагав від інших, а насамперед від себе, праць уdosконалених, як змістом, так і формою. А з такими вимогами, ясно, продукція кожного вченого не може бути кількісно велика.

Треба тут додати, що Буас все залишався русистом: вінуважав, що "російська мова" є досить широка царина, щоб їй присвятитися виключно. Але, за давньою традицією Школи Східних Мов, Буас розумів "російську мову" вельми широко: історія, географія, політичне життя тощо. Усім тим цікавився Буас, що за свого життя стільки причинився у Франції до пізнання російського життя. Він сам, за молодих років, був у Росії дописувачем газети "Тан" і натомість за часів першої світової війни був паризьким дописувачем російської газети "Петербургскія Відомості". Буас знов особисто головних російських діячів, спершу в Росії, а потім в еміграції тих, що опинилися у Франції. Це він був організатором середньої освіти для дітей тієї еміграції; справи, що вже має велике значення для Франції, а в майбутньому, певно, матиме ще більш далекоязгле значення. В дореволюційному Петербурзі постать Буас була добре здана в колах інтелігенції; Олександер Блок, наприклад, кілька разів згадував його в своєму щоденнику.

Як професор російської мови в Школі Східних Мов, Буас виховав усіх сучасних французьких русистів і славістів узагалі. В історії слов'янських студій у Франції професорування Буас, це — епохальна доба, що видко хоч би зі збірника на його пошану, який склав 1925 року колишні учні Буас. (*Mélanges publiés en l'honneur de M. Paul Boyer. Paris. Institut d'Etudes Slaves*). Був то знаменитий викладач. На жаль, через свою сумлінність, що її вже ми згадували, Буас ніколи не хотів ані видати своїх викладів, ані написати граматику російської мови, хоч як на цьому наполягали його друзі. Але як саме Буас уявляв собі навчання російської мови, добре видко з цікавої його брошюри "Звичайні поради студентам курсу російської мови Школи Східних Мов" [Simples conseils aux élèves du cours de russe des Langues Orientales. (*Revue internationale de l'enseignement*, 15. XI. 1898)].

Виклади Буас були ясні й вельми живі. Навіть ті, що були виховані на російській мові (як і автор цих рядків), знаходили завжди на викладах Буас чогось нового. Пам'ятаю, що Буас не любив Достоєвського, за найбільшого російського письменника вважав Толстого, високо цінив Гоголя й Чехова...

1908 р. Буас було призначено на адміністратора Державної Школи Східних Мов, і на цій посаді він виявився справді великим адміністратором; він, як слухано висловився Андре Мазон (див. його некролог в газеті "Монд", з 4-го жовтня 1949 р.), "оживив Школу". Буас передбудував будинки Школи, осягнув для неї новий статут, причинився до заснування нових катедр, між іншим, якраз у слов'янській царині (польська, болгарська, сербо-хорватська, чеська).

Та головне, що відзначало адміністрування Буас, це його щільний зв'язок зі студентами. Щотижня він приймав студентів, знов іх усіх особисто, слідкував за їх навчанням, не тубив їх з очей навіть по скінченні студій. Через свої не аби які зв'язки в наукових, політичних і економічних колах Буас мав завжди змогу допомогти в той чи інший спосіб тому чи іншому студентові, або колишньому студентові. Для скількох "молодих людей", сьогодні людей зрілих, Буас був справжнім добрим генієм!..

Французькі славісти не забудуть зворушливої церемонії, що відбулася в літі 1937 р. в найбільшій, повній по береги, залі Школи Східних Мов, під проводом тодішнього ректора університету Шарлєтті, в присутності всіх славістів, урядових осіб і студентів, щоб відзначити кінець активної діяльності Буас в Школі, бо цього року французький славіст пішов на емеритуру. Під час цієї церемонії Буас піднесли медалю, що на ній відомий ритівник Тюрен увічнив риси цього видатного француза.

**

Я познайомився з Буас ще 1920 р., отже, зналися ми майже тридцять років. Річ ясна, не раз і не два говорили ми з Буас на українські теми; отже, гадаю, я можу краще, ніж хто інший, відповісти на питання, що в першу чергу цікавить наших читачів: як саме Буас ставився до української справи взагалі й до української мови зокрема?

Буас, як я вже згадував, провадив щороку свої вакації в дореволюційній Росії, головно в Петербурзі й Москві. В Києві він був два рази лише переїздом і ніколи українського життя не студіював. Його приятелями в колишній Росії були виключно росіяни, а найбільшим приятелем був Мілюков, що видко хоча б з трьох документів, що їх варт тут подати.

1929 р., з нагоди десятиліття газети "Последнія Новости", що їх редактував небіжчик Мілюков, Буас писав до нього: "Від усього серця приєднуся до всіх тих росіян і не росіян, що — здалеку чи зблизу — надсилають до Вас свої гарячі, вдячні й дружні побажання. Ви, Павле Миколайовичу, — душа великої газети. Прийтіть, отже, ю моє свідоцтво захоплення Вашою працею". ("Последнія Новости", 29 квітня 1929 р.).

1939 р., коли святкували 70-річний ювілей колишнього провідника російських "кадетів", Буас вислав йому довгого листа, де читаємо:

"... Вже з перших днів моого перебування в Москві ми зблизилися... Потім ми разом провадили частину літа 1893 р. в Бретані, це було Ваше перше перебування у Франції... Ви ставили наголоси на російських текстах, що їх я розбираю. Пам'ятаєте, Павле Миколайовичу?

Париж за останніх років минулого віку? Кожного вітірка цілій тодішній російський Париж збирався в Івана Івановича Щукіна (1): Микола Ковалевський (2), Де Роберті (3), Шірлінг (4), Грабар (5), Петро Струве. Пам'ятаєте, Павле Миколайовичу?..." (Теж там, 23 березня 1939 р.).

Нарешті, третій документ, що хронологічно передував двом згаданим, але проте торкається безпосередньо України.

1912 р. Буас написав статтю "Росія та її національності" (La Russie et ses nationalités) в журналі Revue de synthèse historique. В кінці цієї статті читаємо: "...Хочу лише тут повторити заяву, що її зробив мені в Петербурзі один російський вчений, чиє прізвище мушу тут замовчати, обмежуючися лише

1) Відомий колекціонер.

2) Знаний історик і соціолог.

3) Євген Роберті, російський соціолог.

4) Російський історик, єзуїт, дослідник давніх взаємин Риму з Росією.

5) Історик мистецтва.

вказівкою, що його праці мають загальну пошану в його власній країні та закордоном. "В Малоросії, — ствердив цей вчений, — своїми дошкілюваннями, замкненням "Просвіт", наша адміністрація створила малоросійський рух. Тільки три роки тому російський уряд дозволив перекласти Євангелію мовою країни, але для цього потрібне було аж втручання Академії Наук... Отже, нещастя (!) схотіло, щоб існувала Галичина. Ті, що є незадоволені в Малій Росії, відходять туди, щоб там провадити агітацію проти нас. Коли, як дехто це твердить, сепаратичні ідеї розвинулись в Малій Росії, хто в цьому винен? А що станеться на випадок війни?..."

Таке твердив "друг" Поля Буас. Сьогодні це вже ніяка таємниця, що цей "друг" здався саме Павло Мілюков...

В питанні, так званих, "інородців" небіжчик Буас завжди поділяв погляди Мілюкова, тому, що вони найбільш відповідали його світоглядові щодо Росії та її національної побудови. Згадана вище стаття є найкращим доказом цього: всі погляди колишніх "кадетів" на польське, фінляндське, українське, холмське питання, Буас зробив своїми. Також як "кадети", Буас визнавав право на незалежність більш-менш лише за Фінляндією. Йи небіжчик залишився вірний назавжди, ѹ 1940 р., коли СРСР захапав на Фінляндію, Буас зробив голосний виклад у "Товаристві закордонної політики" під заголовком "Фінляндія і Росія".

Отже, поділяючи погляди "кадетів", точніше Мілюкова, Буас вважає, що Україна має обмежитися культурною автономією в рамках російської держави. Навіть 1917 р., коли російська імперія лунала ѹ у Паризі один час гадали, що Київ має зробитися початком "оздоровлення колишньої імперії Романових", Буас гадав, що, після того, як таке "оздоровлення" стане доконаним фактом, Україна знову звійде, як федеративна частина, до складу нової держави, що постане на румовищах давньої імперії. Такого погляду Буас додержувався ціле своє життя. Тому, може, так прийшла йому до смаку УССР перших років ѹ існування, років Миколи Скрипника. Але треба тут підкреслити, що таке ставлення Буас до політичного боку української проблеми зовсім не перешкоджало небіжчикові допомагати матеріально ѹ морально українським політичним емігрантам, так само, як і російським. Не одна дитина українських політичних емігрантів одержала освіту завдяки Буас...

Інше було ставлення Буас до української мови. Колишній учень Фортуната това ѹ Шахматова, він, як лінгвіст, знов, ясно, що українська мова є мова, відмінна від російської, хоч як його друг Мес, кохався головне в, так званих, "мовах цивілізації", тобто в мовах народів, що створили "великі цивілізації". Нарешті, як я вже згадував, русист переважно, Буас ніколи спеціально українською мовою не займався.

Але небіжчик був реаліст. З того часу, як українська мова зробилася "мовою цивілізації", він почав нею практично цікавитися. Буас заохочував свого учня Антуана (Мартеля вивчати українську мову, але, висилаючи його 1927 р. в наукову подорож на Україну, наполегливо радив йому уникати в Україні всілякої "політики". З цього погляду, не зайвим буде нагадати листа, що його вислав Буас 1926 р., в імені Школи Східних Мов і Інституту Слов'янознавства при Паризькому університеті, до Української Академії Наук з нагоди ювілею Михайла Грушевського:

"Наш видатний колега Михайло Грушевський має подвійне життя: одне життя він присвятив політиці, друге — науці. Про політичну діяльність М. Грушевського ще передчасно висловити присуд. Ця діяльність належить до історії, і історія судитиме. Але наукова діяльність М. Грушевського вже витримала іспит критики ѹ може спокійно чекати за суд нащадків: ця діяльність залишається, як склепіння українського патріотизму на світанку ХХ століття..."

Тому Українська Академія Наук, що з гордістю тримається поза всякою політикою, вчинила справедливість, взявши ініціативу вроčисто відсвяткувати 40-річчя наукової, апостольської діяльності й професорування Михайла Грушевського, славного історика своєї нації, духового вождя українських патріотів...".

Буає робить між двома війнами заходи, щоб збагатити бібліотеку Школи українськими книжками й задля цього шукав усіяких способів. В своєму осо-бистому архіві знаходжу низку листів небіжчика, що в них він раз=у=раз прохаче дістати для бібліотеки ту чи іншу українську працю. Ось, наприклад, лист з 21 березня 1928 р.: "Видавництво Walter de Gruyter у Берліні видало перший том Abhandlungen Українського Наукового Інституту в Берліні й оповіщає про евентуальний вихід другого тому. Чи могли б Ви одержати ці гарні видання для бібліотеки Школи Східних Мов? Національна справа, що її Ви захищаете, матиме, певно, користь від того, що наші професори й студенти знатимуть ці праці Українського Інституту в Берліні...".

Автор цих рядків не може не підкреслити тут тієї уваги, що з нею небіжчик ставився до його українських викладів, хоч українська мова з'явилася в Школі, коли Буає вже не був адміністратором. Не можна також забути тих "чайв", що їх раз=у=раз гостинно улаштовував Буає і його віддана дружина, де не раз можна було стріннути поважних осіб, так чи інакше зв'язаних зі Східною Європою.

Ім'я Поля Буає завжди залишиться в історії слов'янських студій у Франції.

ЕМАНУІЛ МУНЬЄ

(1905-1950)

Коли, не вірячи своїм очам, я побачив 23 березня в газетах коротку вістку, що тієї таки нічі Емануїл Мунньє вмер на серцевий удар, я мимоволі згадав незвичайне казання про смерть, що його виголосив у Люврі 1662 р. Босює. Так, король французьких проповідників мав рацію: смерть приходить несподівано й до неї треба завжди бути готовим. Мунньє, певно, дарма що мав тільки 45 років, був щохвилини готовий відійти з цієї бідолашної землі, яка після його смерті стає ще більш бідолашною.

Мунньє був незвичайна людина, людина великомудра й щира, сувора до себе й прихильна до інших, справжній християнин, що його філософія ось вже двадцять років мала такий великий вплив у певних колах Франції і поза Францією. Мунньє, це — провідник журналу «Esprit», що гуртував людей, яких не зовсім точно звати "лівими католиками", гурток християнських демократів, що очолював усіх тих, хто прагне погодити духову свободу з соціальною справедливістю.

"Агреже" філософії в 23 роки (щоб зрозуміти обдарованість небіжчика, треба знати, як важко дістати цей науковий титул!), Мунньє швидко залишив навчання в ліцеї, щоб заснувати епохальний журнал «Esprit», певний, що ідеї цього журналу переможуть, бо "ми є бідні, а бідні завжди перемагають". Свою матеріальну бідність Мунньє завжди підносив, бо в ній якраз він добачав основу незалежності людини. Бо дійсно, як можна спокусити людину, що гордиться своєю бідністю!..

Мунньє написав низку праць, що в них він поставив супроти безіменній особи XIX в. живу постати людини: «Révolution personnaliste et communautaire»

(1934); «Manifeste au service du personnalisme» (1936); «Le Rationalisme» (1950); «La peur du XX siècle» (1950)... ну й, звичайно, силу статтів, писаних або інспірованих для «Esprit»... Цей апостол “особовості”, що ціле своє коротке життя шукав правди й поборював усіляку брехню, був оточений незрозумінням і женавистю. З правого боку, капіталісти ненавиділи проповідника соціальної справедливості; з лівого — комуністи не могли простити Мунье ані його релігійності, ані проповідування людської свободи: це ж Мунье видрукував саме недавно в «Esprit» голосну анти totalitarну декларацію лівих французьких письменників Касу й Веркора (грудень, 1949). Мунье був у повному розумінні цього слова тим, що у французькій мові має називу «un homme libre», вираз, що його по-українському можна віддати словом “вільноподібний”.

Провидіння винагородило того, хто був таким шляхетним лицарем свободи. Він помер уночі, під час сну, без фізичних страждань. Смерть Емануїла Мунье залишила, й певно надовго, порожнє місце у французькій духовості, бо такі, як Емануїл Мунье, не народжуються часто...

**

Доля скотіла, щоб я знов особисто небіжчика. Перша наша зустріч стосується до сумних днів “Мюнхену”, того “Мюнхену”, що поділив усіх людей в Європі на прихильників тоталітаризму, який тоді уособлював Гітлер, і на прихильників свободи...

Одного дня, на початку жовтня 1938 р., без усякого попередження, прийшов до мене Мунье й просто, як завжди, сказав: “Тепер багато говорять про Україну й німецькі пляни супроти неї. Я хочу присвятити цьому питанню кілька статей в «Esprit», і тому прийшов до вас”.

(Ми бачилися кілька разів. Наслідки цих побачень читач може знайти в «Esprit» у статтях Мунье: “Другого дня по зраді” (ч. 73); “Європа проти гегемонії” (ч. 74); “Два джерела фашизму” (ч. 75) і Спульбера: “Великі держави й натиск на Схід” (ч. 76); “Голос України” (ч. 77).

Ті пророчі статті свідчать, що були й чужинці, які заздалегідь передбачили українську трагедію 1939-1945 років.

Ілько Борщак.

ОЛЕКСАНДЕР ПАНЕЙКО

Померлий 4 лютого ц. р., Олександер Панейко, брат відомого українського діяча й публіциста Василя й ректора УВУ Юрія Панейка, не був учений дослідник, але нормативно знаменито знов українську мову, може, далеко краще, ніж деякі наши учені мовознавці. Згадаймо хоч би його знамениті “Кутки мови” на сторінках “Діла”! Українець з Галичини, він завдав собі чимало труду, щоб ґрунтово вивчити цілу українську нормативну літературу (праці Синявського, Курило, Сулимі, Гладкого...). Небіжчик, з цього погляду, заслугував на цілковиту пошану на тлі нашої мовної отаманії, коли мало хто вважає за потрібне глибоко вивчати українську мову, бо кожний гадає, що він, кажучи словами Остапа Вишні, “всмоктав її разом з молоком з материної ціці”.

Олександер Панейко справляв також міле враження свою скромністю (не пінуся в “бесервісери”) і працьовитістю. Не претендуючи на самостійного дослідника, був це заслужений педагог, і його шкільна “Граматика” є, мабуть, найповажніша в своїй ділянці. Таких людей, як Олександер Панейко, в нас не так вже й багато. Честь Його пам’яті!

НАУКОВО-КУЛЬТУРНА ХРОНІКА

Анрі Грегуар

(ДО СОРОКАЛІТТЯ ЙОГО ПРОФЕСОРУВАННЯ)

Анрі Грегуар народився 1881 р. в місті Ниу (коло Льєжу), де бургомистром є й сьогодні Жак Грегуар, кузен ювілята. Вже в гімназії, в "королівській Атене" в Ниу, Грегуар виявився близкучим учнем. 1903 р. він дістав першу нагороду на конкурсі стипендій задля подорожі закордон, що рідне йому місто Ниу відзначило спеціальною медалею. Доктор класичної філології Льежського університету, Грегуар знайшов свій шлях — візантологію, що тоді саме відроджувалася на Заході (Діль і Шлюмберже у Франції, Burg у Англії, Крумбахер у Німеччині...). Отже, Грегуар студіює в Мюнхені в славного Крумбахера, основника візантології в Німеччині, в Берліні у Вілямовіца-Меллендорфа, найкращого за своїх часів знавця старогрецької літератури.

Річ ясна, що Грегуар не міг оминути й французьких високих шкіл. 1903-04 він студіює в Паризькій Ecole des hautes Etudes, де має за вчителів таких геленістів, як Віктор Берар та Псіхарі, й де разом з ним студіювали тоді, найкращий сьогодні геленіст, Поль Мазон, брат відомого славіста. 1906-1909 рр. Анрі Грегуар був також членом славної "Французької Школи в Атенах", що її столітній ювілей святкували в 1946 р. в Парижі. В міжчасі Грегуар одержує наукову місію для обслідування рукописів, що зберігаються в Єрусалимі й на Синайській горі.

Доцент грекої філології в Льежському університеті (1909), Грегуар незабаром стає надзвичайним професором у Брюссельському університеті. (Своє професорування в Брюсселі Грегуар перервав у роках 1925-1928, коли, на запрошення єгипетського короля, поїхав до Каїра, де зарганізував і керував сло-весним факультетом університету). Віднині він зв'язує свою долю професора з цим університетом, де стає поступово звичайним професором і де був деканом у роках 1929-1932.

На катедрі Брюссельського університету, чи то в своїх викладах, чи то в семінарі, Грегуар виховав не одного візантиніста й геленіста, й вже віддавна вважається за основника й провідника бельгійської школи візантиністів. Я не слухав викладів Грегуара в Брюсселі, але слухав їх нераз в "Колеж де Франс" і в Паризькій "Академії надписів і красного письменства" («Academie des Inscriptions et des Belles lettres»), що її членом є Грегуар від 1940 р. Були то незвичайно жаві виклади, де величезна ерудиція викладача ніколи не є відділена від життя. Він усе тримає слухачів під часом свого близкучого оповідання, що в ньому можна почути про все: про мовознавство, про літературу, про фольклор, про історію і навіть про відгуки актуального життя. Ювілят є з Богою мілості промовець, й на його викладах ніколи не нудиша...

Коли професор і викладач Грегуар належить лише його учням і слухачам, вчений Грегуар належить усім науковцям. Різноманітні є його праці (книги, статті, замітки), як кількістю, так і тематикою. В найвидоміших наукових ча-

списах, починаючи з 1904 р., можна бачити підпис “Анрі Грегуар”... «*Revue de l'Orient chrétien*»; «*Byzantinische Zeitschrift*»; «*Revue de l'histoire des religions*»; *Comptes Rendus de l'Academie des Inscriptions et Belles lettres*»; «*Hermès*»; «*Slavia*»; «*Bulletin de la Faculté des Lettres de l'Université de Bruxelles*»; «*Revue des Etudes Slaves*»; «*Byzantion*».

Головна тема праць Грегуара — це візантинологія й геленізм у широкому розумінні цього слова. Тут: гагіографія, відношення між французькою мовою й старогрецькою, студії й знамениті переклади Айсхіла й Евріпіда (в славній паризькій збірці *Guillaume Budé*) ономастика народів, що іх культура мала такі чи інші візантійські впливи (албанці, угорці, франки в Галії, хорвати й серби та ін.), історія релігій, візантійська література (Дев'єній Акрітас, Нью-Йорк, 1942). Цю славну візантійську героїчну поему Грегуар досліджує ціле життя. Він довів звязки, що існували між греко-візантійською епопеєю та слов'янно-руською. Див. останню працю Грегуара «*Le Digenis russe*» в 42-му томі “Американського Фолклорного Товариства”, Філадельфія, 1949), фолклор, (*Asklépios...*, Bruxelles, 1950, стор. 204; ревеляційна студія про загадкового Асклепія), наукові рецензії, повні змісту й оригінальних думок на все, що з'явилось за останніх 40 років у царині візантинознавства й геленізму, некрологи всіх видатних візантинознавців і геленістів...

Окрему ділянку в творчості Грегуара займає славістика: він бо знає російську, польську й сербо-хорватську мови, не кажучи вже про церковнослов'янську. Варт тут відзначити знамениті віршовані переклади Грегуара (*Les perles de la poesie slave* (Лермонтов. Пушкін, Міцкевич) *Liège*, 1918, стор. XIX, 272; також віршовані переклади з Ол. Толстого, Сербських балад; переклади славної праці згаслого польського історика М. Ашкеназі “Наполеон і Польща”, 1925, і студії відомого польського історика гуманізму Ст. Кота “Лювенський університет і Польща”, 1927-1928, та знову таки віршовані переклади новітніх російських творів: Блока, Єсеніна та ін.

Годі подавати тут назви вельми численних праць ювілята, що є надзвичайно плідний дослідувач праць, де Софокл стоїть поруч з Олегом, а Наполеон — з Базілевсом Маврикієм... Дехто скаже, що Грегуар працює в надто вже численних царинах, але коли приглянутися уважніше, така думка буде не зовсім справедлива: в працях Грегуара є єдність. Він бо є перш за все геленіст і візантиніст, а що візантинознавство по своїй суті є універсальне, — Грегуар теж універсаліст. Інша ділянка творчості Грегуара — це “національна епопея”, що її він вишукує у всіх народів і за всіх діб. З цього погляду, Грегуар має справді геніяльний хист бистроумних гіпотез. Не раз не погоджується з його висновками, але не можна не захоплюватися духовним процесом міркування бельгійського вченого.

Що вражає читача праць Грегуара, це незвичайна ерудиція автора, який знає про все, але його ерудиція не роздушує читача (як це, на жаль, не раз буває), бо Грегуар пише як француз, тобто ясно, прозоро й жваво. Ця величезна ерудиція не знищила в ювілятові шляхетну людину, традиційного ліберала, що поборює всяку несправедливість. Во Грегуар не тільки кабінетний вчений, але й публіцист, промовець і трибун. Тому цей невтомний борець за любки пише в журналах і газетах, і пише так, що зайвий раз переконуєшся, що можна бути справжнім ученим і неабияким журналістом, чи публіцистом.

1918 року, в окупованому німцями Брюсселі, він заснував, спільно зі своїм незмінним приятелем Грежаном, нелегальний тоді “Флямбо”, що перетворився після першої війни в найкраще бельгійське “Ревю”, який в 1940-1947 р. р. часово зник, а тепер знову продовжує свій славний шлях. Це в ньому що два місяці можна читати під різними прозорими псевдонімами (Факс, Анагност, Астроляб...) близкучі огляди міжнародної політики, де знання в Грегуара

проблем поєднується з мужністю назвати речі своїми іменами, де ця свободо-любна людина завжди захищає права особи і народів...

Така різноманітна діяльність мусіла висунути Грекуара на речника бельгійської науки закордоном. Отже, численні є офіційні наукові подорожі ювілята по Європі й Америці за часів перед другою світовою війною. А ось саме недавно, в 1948 р., коли святкували ювілей Krakівської Академії Наук, Грекуар репрезентував у стародавній столиці Польщі Бельгійську Академію Наук й ви-голосив велику промову, "справжнє повітря Заходу".

Ta понад усе, Грекуар є те, що французи називають «animateur», а за нашою мовою "натхненник". Скільки наукових і літературних видань і імпрез завдачують своє існування ініціативі Грекуара! Це він, наприклад, заснував (1930-1931) при Брюссельському університеті "Інститут східньої та слов'янської філології й історії" та видав 8 томів (1932-1947) "Щорічників" цього інституту.

Грекуар є також головний організатор візантійських Конгресів, що з них перший відбувся 1923 р. у Брюсселі; він же стоїть на чолі "Міжнародного наукового комітету візантинознавців".

Людина, що працює в стількох ділянках, що має й захищає свої погляди, не може не викликати суперечок. Але ворогів у Грекуара нема й не може бути, бо той, хто раз говорив з ним, не може не підпасти під вплив його "чарів".

**

Я познайомився з Анрі Грекуаром десять років тому в гостинній хаті його сестри, пані Castagnou, що керувала аж до останньої війни знаменитим французьким тижневиком у Празі «Europe Centrale», де вона постійно писала під псевдонімом Junia Letty. Ті, що сьогодні перегортатимуть річники «Europe Centrale», знайдуть там чимало статтів нижепідписаного на українські теми й на теми з історії Східної Європи взагалі. Знався я з Junia Letty давно по-заочі, доки війна не привела її до Парижу. Одного дня, слухачка моїх викладів, Марія Шерер, що тепер вже має ім'я у французькому українознавстві, познайомила мене зі своєю приятелькою Junia Letty. І ото в неї я пізнав Анрі Грекуара, що приїхав до Парижу задля свого чергового викладу в Академії Наук. Ясно, що перші ж наші розмови були на українські теми, але їх Грекуар тоді не зінав, як не рахувати праць М. Грушевського. Скажу більш: він мав певне упередження до української справи взагалі, яке, зрештою, мають усі західні вчені з різних причин, що їх тут не місце викладати.

Пам'ятаю й сьогодні наш останній вечір напередодні приходу німців. Було це в маленькій каварні на Монпарнасі. Крім самого Грекуара, там були п. Junia Letty, дві дочки Грекуара, Марія Шерер і ще якісь особи. Вулицями ввесь час метушилися авта: парижани відходили зі своєї столиці. Ніхто з нас не зінав, що кого чекає. Сумно було. Але Грекуар непохитно твердив: "Будемо боротися. Світ не буде належати Гітлерові..."

І доля на якийсь час розкинула нас усіх по різних кутках: я опинився в німецькій в'язниці, де одного дня дізнався, що Грекуар вже в Америці, Junia Letty, ця незвичайно освічена й розумна жінка, людина високих моральних якостей і близкучка письменниця, не витримавши подій, що насунулися на Європу, померла в січні 1941 р.

В ЗДА завзятий Грекуар розгорнув незвичайну діяльність, що про неї часом я чув з американської радіовисильні, де він сам не раз промовляв. Грекуар зробився в Америці, так би мовити, амбасадором європейської науки. Він засновує й очолює Ecole Libre des Hautes Etudes, що перевернулася

в справжній університет, де викладали європейські вчені, відновлює свій «Byzantion», важливий орган візаントизнаства, творить нові органи: «Renaissance», «Вірменський Квартальник» (англійською мовою), редактує (1944-1946) в Нью-Йорку *Belgium* та *New Europe*, прилюдно виступає, промовляючи різними мовами, між іншим, ювогрецькою, перекладає на французьку мову «Слово о полку Ігоревім»...

Гітлерівський кошмар скінчився... 1946 року я знову побачив Грегуара в дорогому для нас обох Парижі. Роки (ї то які роки!) не відбилися на ньому: той самий динамізм, та сама віра в справедливість, той самий організаційний хист. Але було в Грегуара й нове — якраз нове ставлення до України. Грегуар, як майже й усі європейці й американці, починаючи від самого Рузвелта, під час війни, вірив у можливість справжньої демократизації СРСР, і в цьому, як і всі інші, жорстоко помилувся. Отже, не дивно, що тепер, коли нависла над світом страхітлива загроза комуністичної навали з боку СРСР, Грегуар мусів звернути увагу на Україну, наріжний камінь, як він казав, протикомуністичного спротиву.

Приїхавши до Брюсселю, Грегуар негайно відновлює діяльність своїх інституцій і друкованих органів, додавши до останніх саме недавно два нові: *La Nouvelle Clio* і *«Théonoé»* (*Société d'Etudes mythologiques*). Та найбільше кояється він у своєму *«Flambeau»*. Якраз у зв'язку з відновленням цього останнього, він написав мені 6 березня 1948 р., прохаючи статтю про Україну, щоб “разом захищати Україну, справді вільну й незалежну”. Я якийсь час вагався, бо від довгих років свідомо більше не пишу на “актуальні” теми. Але Грегуар настоював листовно й словами, коли заїхав до Парижу. Чи можна відмовити Грегуарові? Отже, я написав для *Flambeau* (1948 р.) дві статті під заголовком *«Et l'Ukraine?»* Грегуар продовжує мобілізувати опінію в користь України: він друкує в тому ж таки *«Flambeau»* листи Драйхмари, листи, що переконливо свідчать про страхітливе становище письменників у “вільній” УСРС; робить доповідь у Бельгійській Академії Наук про “Українські думи” Марії Шерер і повертається до них у “Флямбо”; бере участь в Комітеті допомоги студентам Східної Європи; виголошує доповідь у Брюссельській Академії про працю молодого талановитого українського візантолога Ігоря Шевченка, колишнього члена “Українського Дому” в Лювені, — це завдяки Грегуарові Шевченко дістав наукову подорож до Гарвардського університету в ЗДА; нарешті, нав'язує зносини з Преосвященим Іваном Бучком, як з католицьким єпископом і як з речником української культури на чужині...

*
**

Нема чого й казати, що на запрошення на 40-річний ювілей Грегуара, що його зорганізували бельгійські приятелі й колеги славного візантолога, негайно відгукнулися чужинецькі вчені й установи. Грегуар бо є почесний доктор університетів Парижу, Атен, Альжиру, Софії. Він є член Академій у Брюсселі, в Парижі, в Копенгагі, член Археологічного інституту у Відні, в Аtenах, в Софії, член Слов'янського інституту в Празі... (Я зовсім не є певний, чи вирахував усі наукові гідності ювілята).

Був на брюссельському святі й автор цих рядків, яко делегат Паризької Державної Школи Східних мов, і як давній приятель ювілята. Саме свято відбулося 24 лютого 1950 р., в будинку розкішної Брюссельської *«Fondation Universitaire»*, в присутності чисельної добірної публіки, що поміж ним були амбасадори Франції й Греччини, бельгійський міністер освіти, державні міністри Слаак і Ліппенс, представники парламенту, університетів і літератури.

П. Моро, секретар ювілейного комітету, відчитав уривки з величезної кіль-

кости листів і телеграм, що надійшли з усіх кінців світу. Поміж ними присутні почули "гарний латинський лист українського єпископа, Апостольського Візитатора українців-католиків у Західній Європі". Цей лист Преосвященного Івана Бучка варт зберегти для української історії; тому подаємо його в українському перекладі:

Христовий мир у Христовому Царстві!

20 лютого 1950 р. Рим.

Пресвітлій і преславний Пане,

Від відданих Вам друзів, що шанують і подивляють не тільки Ваш великий розум, Ваше знання, Ваші студії, ба й Ваші великі чесноти, я одержав вістку про близьку вроčистість з нагоди 40-літньої Вашої діяльності, Ваших дослідів і студій, що вже віддавна здобули Вам найкращу славу не лише в межах шляхетної Бельгійської Нації, але також і в інших культурних націй. Тому то з усіх усюдів приносять Вам похвалу й слушне признання Вашому імені вчителя, вельми обізнаного в студіях візантології, що її обсяг і науково-історичний та археологічний зміст має безмежне значення для висвітлення питань з історії Церкви.

Тому і я, нижепідписаний, вважаю собі за честь юним листом і щирим серцем привітати рівно ж Вашу Достойність. Нехай дозволено мені буде, перш за все, висловити Вашій Достойності почування щирої радості з нагоди цієї щасливої події, й то не тільки від мого власного імені, але також і від тих усіх вченіх синів України, моєї Батьківщини, що їм відомі великі Ваші заслуги. Ці вчені, залишившись у своїй Батьківщині під тяжким переслідуванням, не мають змоги взяти участь у святкуванні Вашого ювілею, або навіть листовно Вам висловити свою пошану.

А треба всім нам тішитися й радіти та широко дякувати Всешињному за великі дари, що ними Він Вас обдарував, а серед цих дарів вже сам Ваш вік: 40 років праці й студій, це вельми значний дар, збагачений до того досягненнями в ділянці знання, літератури й мистецтва. Тож не диво, що в тій вже близькій уроčистості на Вашу честь радітимуть цілі ряди Ваших учнів, разом з Вашими Товариствами, Друзями, висланниками славних університетів та інших наукових установ, що всі вони висловлять Вам найкращі побажання у Вашому здоров'ї. Бо "Робітник заслуговує на свою винагороду" (Лука, X., 7.).

З цієї то нагоди прийміть, Пресвітлій і Прешановний Пане, також найкращі побажання, що їх цим листом висловлює Вам нижепідписаний, що не тільки подивляє Вашу наукову працю, але також і Ваші християнські чесноти, і особливо зберігає у вдячному серці спомини про Вашу доброзичливість до українського мого народу, що в цих жорстоких часах так тяжко мучиться.

Прошу Триєдиноного Бога про найбагатші благодаті для Вас і благаю Його, щоб 40-ліття Вашої наукової діяльності не було для Вас щаміром для спочинку, але радше, щоб воно було немов би порогом, з якого Вам можна буде підійнятися задля нових наукових творів, що принесуть ще більшу славу Всешињному й Вашій шляхетній Бельгійській Нації, до якої Ви належите й якої Ви є вінцем і славою, а Вам самим дадуть вдоволення, заслуги й радість і тут, на землі, й у вічному житті.

Ще раз і ще раз, повторюючи Вам мої найкращі побажання, ви-
словлюю почування високої пошани вдячного серця, з якими й оста-
юсь Вашій Достойності

відданий

*IВАН БУЧКО, Титулярний Епископ Кафі,
Апостольський Візитатор.*

Один за одним бельгійські промовці відзначали наукові заслуги ювілята в різних ділянках. З чужинців промовляли: Рансіман, професор Бембріджського університету, Герке — Майнцького університету і в імені Мюнхенської Академії, що вибрали Грекуара за свого члена, Лемерл від Паризької "Школи Високих Студій", Унбегаун, професор Страсбурзького університету, та підписаній — від імені "Школи Східних Мов" і від свого власного імені, підкресливши заслуги "незвичайного вченого, що збагатив візантійські та слов'янські царини працями, які залишаться джерелами для нових дослідів...", великого громадянина вільної Бельгії, що ніколи не вагався прилюдно підносити свій мужній голос протесту проти всіх тиранств, проти всіх несправедливостей, проти всіх боягузтв, що їх бачить світ від 1914 року".

Потім урочисто передали ювілятові грубезний перший том "Збірника" на його пошану, медалю Льєжського університету, таріль з гербом рідного міста Нуу візантійський хрест, що його виконала донька Грекуара Одет.

Вкінці забрав слово Грекуар і в блискучій та чулій промові, з питомим йому гумором, відповів на привітання. Цю промову не можна аналізувати, її треба було почути, та, зрештою, радіо записало на плівку ціле свято, що другого дня ціла Бельгія могла чути.

Як тут не згадати, що в своїй відповіді Грекуар рішуче ствердив, що він є прихильник самостійної України!..

Ілько Борщак.

P. S. — За свого перебування в Бельгії я відвідав "Український Дім" у Лювені. І хоч я був там, на жаль, дуже короткий час, хоч я бачив там ще всіх студентів, але був захоплений духом студій, що панує в цьому домі, який так дбайливо й, скажу, любовно провадить о. Ван де Бравде. "Український Дім" у Лювені є далекосягле діло, й незвичайна подяка належиться Апостольській Столиці, що уможливила й уможливлює існування цього розсадника українських молодих наукових сил, не роблячи ніякої різниці між "з'єдиненими" і "nez'єдиненими".

I. Б.

Славістичні студії в Лонді

СЛАВІСТИЧНІ студії у Швеції порівняно молоді і мали, коли йдеться про університетське навчання, переважно практичний характер. Такого роду студіям сучасний стан, коли всі слов'янські країни стали неприступними для західного світу, мало сприяє. Після короткого пожвавлення, викликаного рожевими надіями кінця другої світової війни, мода на славістику в Швеції швидко занепала. Але, незважаючи на це, в тих осередках, де знайшлися взяті захоплені славістичними студіями, справа не тільки не погіршала, ба навіть поліпшилася. Одним із таких осередків є Лонд, з його старим університетом, де колись учився наш славний земляк Григор Орлик.

Славістику в Лонді викладають від 1908 р., і до 1936 р. на чолі катедри стояв С. Агрель, відомий своїми працями з порівняльної фонетики слов'янських мов, з акцентології і з польської граматики. Проте роля Лонду була другорядна, і діяльність головних представників шведської славістики, — Р. Екблю-

ма, Т. Торнб'єрнсона та ін., — проходила в головному поза Лондоном. Початок активізації славістичних студій у Лонді збігається з покликанням на катедру славістики проф. К. О. Фалька (1941), а надто з заснуванням, з його ініціативи, 1947 року, Слов'янського інституту. В курсах, що їх викладають студентам, запроваджено від цього часу, крім найпопулярнішої тут російської мови, також українську, польську, литовську, церковнослов'янську. Діють три лекторати: російський, польський і чеський. Систематично працюють два семінари: нижчого типу для студентів, і вищого — для молодих науковців. На останньому в центрі уваги стояли питання слов'янського повногоолосу й метатези пливкіх з голосними, другої і третьої паляталаїзації приголосних, слов'янських мовних стосунків з кельтами, фінами і скандинавами, походження назви "Русь" тощо. Інститут розбудував непогану книгозбірню, а серед студентів постала "Слов'янська асоціація".

Від цього року вперше Слов'янський інститут виступає перед світом із своїми публікаціями. Заплановані дві серії: серія монографій під назвою «Slaviska och Baltiska Studier» і серія річників під назвою «Slaviska Institutets vid Lunds Universitet Arsboek». Перші книги обох серій вже кінчаються друком. В монографічній серії виходить грунтовна праця проф. К. О. Фалька, цікава, зокрема, і для україністів, про назви порогів на Дніпрі в «De administrando imperio» Костянтина Багрянородного; зміст річника становить у головному роботи П. Арума про слов'янські прикметники, належні до U-основ, Ю. Мерісте про російські слова в прибалтицьких фінських мовах, Н. Гольмера про розвиток початкових голосних у балто-слов'янських мовах, К. Фалька про дніпровську переправу у Костянтина Багрянородного, В. Рукедравіні про частоту вживання звуків у літературній лотиській мові та ін.

Тематика збірника, як і названі вище теми семінарійних обговорень, відбивають обсяг зацікавлення люндських славістів, а великою мірою типові і для шведської славістики взагалі. Це, переважно, порівняльна фонетика слов'янських мов і проблеми взаємовпливів мов народів, безпосередньо чи посередньо зв'язаних з Балтикою. Останнє цілком природне для Швеції, з її виразно балтицьким характером. Варт проте відзначити, що в обсяг цих проблем всувається і україніка, принаймні в її старих і пізніших зв'язках з народами балтицького культурного і політичного кола. З цим у зв'язку стоять пляни поширення україністичних студій у Лонді. Заплановані також студії білоруські і словацькі.

● В міжчасі від появи другого збірника "України", в "Arxivі Української Еміграції у Франції", що є власністю французької держави, описано 300 документів, призначених для майбутніх істориків. Улаштовано новий відділ «Varia», куди входять документи й матеріали, що походять з інших країн. Описані досі документи надійшли, як пожертви, від таких установ і осіб:

Український Комітет у Канаді, О. Бачинський, П. Василів, В. Гаврилюк, А. Кішка, Ф. Лабушняк, О. Перідон, І. Лисяк-Рудницький, В. Савчак, О. Савчин, В. Федорчук (Стокгольм), А. Шаповал, Б. Шемет, І. Хмелюк.

Усім ім Наукова Рада Архіву висловлює щиру подяку.

Прохаемо українців, що мають погляд на відповідальність перед історією, надсилати матеріали, або звертатися

з пропозиціями про продаж їх, на адресу Архіву:

Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes. Archives ukrainiennes. 2, rue de Lille, Paris (VII).

● На бажання деяких читачів з-поза Франції, подаємо адреси, що на них варто надсилати українські книжки або книжки про Україну:

1. Institut d'Etudes Slaves, 9, rue Michelet, Paris (VI).

2. Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes. 2, rue de Lille, Paris (VII).

3. Bibliothèque Nationale. Paris.

Перші дві наукові установи групують в собі слов'янські студії: книгохрани першої приступна лише для професорів, другої — для професорів і студентів.

НАШІ ВІДГУКИ

▲ 2 березня 1950 р., в присутності Президента Французької Республіки, відбулася в Сорбоні врочиста академія з нагоди двосотої річниці народження Франциска де Міранди, визволителя Венесуелі й генерала французької Республіканської армії. Міранда багато мандрував по світі, був він і в Росії 1786-1787 р.р. Шід час своїх мандрувань венесуельський національний герой проявив щоденник, що на щастя для історії зберігся. Під том "Архіву" Міранди (*Archivo del general Miranda. Caracas, 1929*) має своїм змістом подорож по імперії Катерини II. Цю подорож він почав з Херсону (Міранда приїхав з з Царгороду), що його докладно описує. Кременчук, Київ, Північна Україна, Кирило Розумовський, Безбородько... ось сюжети автора, що до його подорожі по Україні ми ще повернемося.

▲ "Український Бюллетень", що виходить англійською мовою в Нью-Йорку, в числі з 1 січня 1950 р. подав мапу — проект поділу СРСР, на якій "Козакія" продовжує "Україну" аж до Азово-Чорного моря, хоч усім відомо, що на схід від Ураду в "Казахська радянська Республіка" їх ті казахи, тюркського походження, нічого спільногого не мають з слов'янами козаками. Можна уявити собі, яке враження така мапа робить на чужинців, що розуміються на географії СРСР. При цій нагоді не можемо не згадати іншої мапи України, теж українського походження, що, на щастя, не пішла в світ, а світчено була знищена. Було це 1919 р., коли українська делегація УНР на Паризькій мировій конференції змагалася за незалежність і соборність українських земель і зложила залля п'ятої *"Mémoire sur l'Indépendance de l'Ukraine"* (Paris, 1919, fol., стор. 120), до слова, меморіял невдатний. На чолі делегації стояв тоді Григор Сидorenko († 1925), щирий патріот, добрий інженер, але, деликатно кажучи, не зовсім спритний дипломат. Одного дня, Сидorenko кличе деяких членів делегації й урочисто показує їм видрукувану, за його вказівками, мапу України, що в своїх корidorах мала... Баку. Коли ж ті члени делегації вистовили своє здивування такій українській експансії, Сидorenko з хитрою усмішкою відповів: "Знаю, що Баку не в Україні, але там є нафта, а її Антанта так потребує..."

▲ Читаемо в часописі "Українець-Час" (30 квітня 1950 р.): "... В дійності (М. Ломоносов) навчився читати й писати цей справжній перший московський "вчений" в досить зрілім віці, ледве чи знав якусь чужу мову й лишився, може, як досить талановитий аматор в початках науки, поезії і мистецтва..."

Все це є історична неправда. А права є, що М. Ломоносов навчився читати й писати ще хлопчиком (між іншим, за славною граматикою Мелетія Смотрицького), вчився в московській "слов'яно-греко-латинській Академії", що в ній за професорів були вихованці Київської Академії; вчився Ломоносов також рік у Київській Академії, і цьому завдачує його "Іділя Полідорт" (1750), опис дніпровських береґів. Знав він добре німецьку мову. Ломоносов учився в Марбурзькому університеті в славного філософа Вольфа у Фрайберзі у хеміка Генкеля (жінка Ломоносова була німкеня). Орудував також мовами французькою й латинською. Чимало існує його перекладів з тих мов, і добре відомий є його латинський лист до Айлера з 5 липня 1748 р. Був Ломоносов зовсім не "аматор", а геніальний вчений без лапок, що відкрив нові шляхи у фізиці, хемії, механіці, мозаїці..., вчений, що його заслуги визнавали вже його сучасники, як, наприклад, Айлер і Вольф. Ми не кажемо вже, що Ломоносов був не абияккий філолог, що він створив сучасну російську літературну мову й зрозумів, що російська версифікація мусить бути не силябічна, а тонічна... Все це є добре знані речі, автентично доведені працями самого Ломоносова й архівними матеріалами, зібраними, між іншим, Білярським у 1865 р. в Петербурзі ("Матеріали для біографії М. Ломоносова").... "Українська загальна Енциклопедія", як праця поважна, справедливо відзначила, що Ломоносов "був універсаліст"...

Ми, правду кажучи, не розуміємо, чому така замітка з'явилася в згаданому часописі, що її авторство, то слова, належить не членам редакції, а якісь невідомій нам установі чи особі: "Паво"? Або автор рядків про Ломоносова просто неук, або писав це свідомо, щоб, мовляв, призвити "москаля". Як що це так, він глибоко помилується. Бо ті, що знають, хто був Ломоносов, прочитавши ці зневаж-

ливі рядки про нього, навряд чи відмовлять йому в пошані, натомість напевно матимуть несмак до українських газетирів. Як не згадати тут Драгоманова з його — “Чисте діло вимагає чистих засобів”...

▲ Романтики XIX в. твердили, — це твердження поділяє сьогодні широкий загал, — що папа Олександр VI Борджія (1492-1503) був негідник і отруйник. Але все це є неправдива легенда. Орест Ферара в книзі *(Le Pape Borgia. Paris, 1950)*, використавши автентичні документи Венецької державної бібліотеки, довів цю неправду цілком переконливо. Всі ці історії про вбивства, отрути й змови вигадували й поширювали в пасквілях супротивники папи Борджія, чесної, лагідної й добрячої людини. Великодушний папа не переслідував авторів ганебних пасквілів, гадаючи, що їх абсурдність ... найкращий захист. Як ми нині знаємо, він помилився. Ще одна зруйнована легенда, але зруйнована, правда, для вчених, а не для широкого загалу, що завжди віритиме в “жахливу добу папи Борджія”, як ми оце бачили в одному найвідомому заокеанському українському часописі. Більгендра сильніша за історію не тільки в українців.

▲ В. Шутой видрукував у журналі “Вопросы Истории” (1949, № 7, стор. 9-27), органі Академії Наук СРСР, статтю “Народная война на Украине против шведских захватчиков в 1708-1709 г.”, де дає всю українську “націоналістичну” історіографію, що вона, мовляв, приховувала той факт, що українські маси поставилися неприязнно до шведів. Як відомо, це не відповідає дійсності, бо ціла ця сама “націоналістична” історіографія, починаючи від Василя Полетики в “Історії Русів” і кінчаючи ненавіщеним тепер у Радянщині М. Грушевським, завжди твердила, що народні маси не зустріли шведів так, як на це сподівалися Карл XII і Мазепа. В. Шутой у своїй статті подає деякі, правда, другорядного значення, невидані факти з віденського й московського архівів. Тільки сумнів *охоплює* читача, чи ці невидані матеріали точно подано, чи не є вони відповідно “оброблені”. А такий сумнів цілком є обґрунтований фальсифікацією, що її допустився В. Шутой у своїй статті. Він цитує з статті І. Борщака “Шведчина й французька дипломатія”, видрукованій в “Науковому Збірнику” ВУАН за рік 1928, що виходив під редакцією М. Грушевського (нічого й казати, що ані прозвища М. Грушевського, ані І. Бор-

щака автор не подає) уступ з рапорту Безенвала, 28 листопада 1708 р., французького амбасадора в головній шведській кватирі: “Скажу прямо, коли українська нація не підтримає шведського короля, я не бачу жадної для нього можливості закінчити щасливо війну. Україна дуже багата на ріжного роду запаси; населення майже все оброблено і звикле до війни”. І крапка. (Не крапки, а одна крапка; мовляв, на цьому кінчачеться уступ Безенвала). А уступ цей має продовження: “до московитів ставиться вороже”. *Sapienti sat!*

▲ Паризькі російські газети повідомили, що в квітні ц. р. відбулася виставка “російського мальяра” Алексея Грищенко. А в “Українській загальній енциклопедії” цей самий Грищенко фігурує, як “український мальяр”. Знову таки С. Гордінський у своїй рецензії на французьку книжку про Грищенка називає його, як “одного з поважних українських мистців у Франції” (“Український Квартальник”, англійською мовою, 1949, V, 4, стор. 373). Хто ж є Грищенко? Російський чи український мальяр? (Маємо, очевидчика, на увазі національну принадлежність, бо народжений на Чернігівщині, Грищенко є етнографічно українець). Цю справу може розв’язати тільки сам мистець. Чи він вважає себе за росіянином, чи за українця? Задля історії, це питання варто було б уточнити.

Справа з національною принадлежністю наших мистців стоять взагалі кепсько в еміграції, і Зенон Пеленський мав цілковиту ратію поставити головно це питання (“Українець — Час” 7. V. 1950). Ось, наприклад, лежить перед нами вже пожовкlyй каталог виставки в жовтні 1926 р. у відомому паризькому музеї Galliera (*Salon du Franc*) під почесним головуванням майже всіх амбасадорів у Паризі. В цьому таки каталозі Іван Бабій фігурує як *Russe*, Микола Глущенко — *Russe*, а, згасла вже, талановита наша мальярка Соня Левицька — як *Polonaise*.

Ми добре розуміємо, що 1926 року нашим мистцям було важко обстоювати своє національне ім'я, але часи змінилися! Сьогодні, коли Україна вже фігурує в міжнародних документах як держава і про неї пишуть усі часописи світу — наши мистці *повинні* прислужитися поширенню українського імені в світі. І це особливо потрібно в *обставинах*, коли на їх творчість зазіхають наші різні сусіди. Маємо на увазі, річ ясна, мистців з ім'ям, що не потребують вже нічої опіки.

ОГЛЯД і РЕЦЕНЗІЇ

Енциклопедія українознавства в двох томах під головною редакцією проф. д-ра Володимира Кубійовича і проф. Зенона Кузелі. Том перший. Зошити 1, 2, 3, 4, вел. 8°, стор. 320. Мюнхен— Нью Йорк, 1949.

Є подвійного роду енциклопедії: одні призначенні для вчених фахівців (наприклад “Енциклопедія Ісламу”), інші — для широкого читача. Енциклопедія Українознавства належить до останнього роду енциклопедій. Від такої праці, що є, річ ясна, завжди праця колективна, вимагають насамперед ерапхії матеріалу, тобто доцільний розмір кожної статті й слушно узгодження цього матеріалу, тобто його об'єднання. Все це є справа загальної редакції, як є її справа й доповнювати речевости, стисливості, ну й мови й коректи матеріалу. Під цим оглядом, на загал беручи, редакція Е. У. дала собі раду, а це куди більш важка річ, ніж є уявляють собі читачі.

Виклад у статтях стислий і прозорий, чого не завжди можна, на жаль, сказати про українські наукові праці, мова — поправна й коректорських помилок ми не зауважили (це, звичайно, не виключає таких помилок, що їх ми, може, просто переочили, бо в зasadі немає й не було друкованих праць без коректорських помилок. Їх треба лише вміти знайти, а до цього не всі є здатні).

Е. У. починається статтею З. Кузелі про “дотеперішні українські енциклопедії”, що її заголовок не зовсім відповідає змістові, бо властиво кожучи, стаття говорить не стільки про українські енциклопедії, як узагалі про українознавчі праці, що не зовсім є одне й те саме. Автор слушно підкреслює vagu, в історичній перспективі, появі в 1930—33 рр. у Львові “Української Загальнюї Енциклопедії” і подає мало-відомі широкому читачеві відомості про грандіозний проект видання “Української Радянської Енциклопедії”, зв’язаний з особою М. Скрипника, проект, що вмер разом з самогубством колишнього народного комісара освіти УРСР. Чимало відомостей приносить та сама стаття З. Кузелі про праці чужими мовами, що їх виготовили українці й чужинці задля інформації Західного Світу. Але в цьому переліку варт було б зробити вибір,

бо не можна ж ставити на одній дошці такі наукові праці, як «Das geistige Leben der Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart» (1930), «Handbuch der Ukraine» (1942) побіч таких популярних пропагандивих видань, як Tsoulukidze: «Die Ukraine» (1939), A. Schmidt: «Ukraine (1939)...».

Тому ж авторові належить статейка “Назва території й народу”, що на її маргінесі мусимо подати дві уваги: “Назви — пише автор — малорос, малоруський ... набирають, особливо, в XIX ст. згідливого сенсу”. Це не зовсім точне: такого характеру набрали ці назви вже за наших часів, десь напередодні 1914 р., а до того сила добрих за теперішньою термінологією “українці” називали себе “малоросами”... Назва “Новоросія” вигадана зовсім не “за аналогією” з назвою “Малоросія”, як пише автор, а під впливом клясичних споминів, що охопили Катерину II її оточення в зв’язку з “грецьким проектом” імператриці. Тут “Новоросія” є просто калька “Нової Греції”...

10. Шерех обережно подає зважистотніше, що мусить знати широкий читач про досить таки складне питання “Назва — Русь”, але й тут трохи невідатно зредагований уривок про те, що “з кінця XVIII ст. офіційна російська назва “Мала Росія” поширюється і на ново-прилучені до Росії правобережні українські землі, чимраз виразніше забарвлюючися образливо (!) для українців”...

Щодо статейки Я. Рудвицького “Назва — Україна в чужих мовах”, в ній бракує згадки про французьку «Oukraïne», що її вперше вжив Кіп'єріан Робер, професор слов’янських літератур у “Колеж де Франс” у роках 1845—1857. Чи не його слідами пішов Драгоманов, уживаючи терміну «Oukraïna» в своїх французьких виданнях?

Стаття В. Кубійовича “Положення, граници й територія України”, хоч ми не маємо відповідного знання, щоб оцінити її науково, здається нам окрасою першого зошиту: речева, повчальна й об’єктивно написана з належною в таких питаннях обережністю. Ця стаття буде вельми корисна для всіх славістів, бо автор розглядає всі теперішні кордони України, додаючи добрі схеми й мапи. Він часто-густо дає короткі історичні пояснення, що завжди стоять на

останньому рівні науки. Не знаємо лише, чи можна категорично твердити, як це робить автор (стор. 22), про державницькі змагання до самостійності в донських козаків...

Як відомо, польський публіцист Станіслав Скжипек (Skrzypek) в цікавій і вдумливій книжці «Ukraiński program państwowego na tle rzeczywistości» (Лондон, 1948), зводить кількість самих українців у сучасній Радянській Україні до 21-22 міл.! (стор. 46). Отже, матеріали, що їх подає В. Кубійович, є в певній мірі відповідь на вищезгадане твердження польського публіциста. Також з користю студіюватимуть не раз і не два матеріали, що їх подає той самий автор про Україну, як “географічне ціле і її частини” (стор. 118-124), що є стислий розділ історичної географії України. Як відомо, через досить таки сумну історію українських земель, огляд теперішніх національних відносин на українських землях є річ деликатна, і можна лише привітати В. Кубійовича, що подав такий, на нашу думку, безсторонній огляд після складної рар excellence проблеми (стор. 160—177).

“Емблемам” України “Е.У.” присвятила тільки 4½ сторінок, разом з іконографією. Це, безперечно, замало. Відсилаючи читачів до рецензії В. К.—о про “Тризуби й двозуби”, зауважимо тут лише, що термін “знамено” не зовсім здається нам улатним (Див. “Україна” ч. 2, стор. 144).

Тому, що ми не є знавцями з фізичної географії й природи, ми ще можемо тут подавати своїх критичних уваг на цю царину “Е. У.” (стор. 35—117). Отже, мусимо обмежитися переліком заголовків багатого матеріалу, що міститься на 82 сторінках: топографічні карти України (М. Кульчицький), геологія (Ю. Полянський), ґрунти (Г. Махів), рельєф і морфологічні краєвиди (М. Дольницький), клімат (І. Тесля), Чорне й Озівське море (П. Федів), води (І. Тесля), рослинність (Г. Махів), тварини (за І. Раковським).

Стаття Р. Єндика “Антропологічна будова України” (стор. 125—129) виграла б змістом, якби автор менше оперував штучним і досі ще не окресленим виразом “раса”. А вже зовсім невдачно зробив автор, подавши знимки відомих осіб (Б. Барвінський, Я. Окутєвський, Старицька-Черняхівська, В. Бачинський, ...Роксоляна — зовсім фантастичний портрет), як тили різних “рас”.

Дуже цікавий є відділ “етнографії”

(від стор. 184), що його зредагував В. Петров, маючи за співробітників І. Одарченка, З. Кузелю, Л. Бурачинську, З. Лиську, Н. Нижанківського, Д. Горніяткевича, В. Січинського, Л. Непадкевича. Погляді самого Петрова часто густо оригінальні й нові, вони кидають не одне світло на цю дисципліну, дисципліну не зовсім ще в деяких питаннях окреслену. За браком місяця можемо лише тут подати заголовки відділів, що в них матеріал студіюється завдяки останнім словом науки: методологічно-світоглядові напрямки в українській етнографії XIX-XX ст., історія української етнографії, племінний розподіл і етнографічні групи, (Лемки, Войки, Гуцули, Покутяни...), господарство, народне будівництво, одяг і взуття, народна духовна культура, народні звичаї й обряди, пов’язані з родинним життям, генеза народніх звичаїв і обрядів. Багатий на зміст є розділ “Народна усна словесність”, де знову таки стаття В. Петрова “Найстаріші типи усної словесності” (стор. 213—263) і “народна проза” (стор. 269—270) звертають на себе особливу увагу.

Статті З. Лиську й Н. Нижанківської про народну музику й музичні інструменти стануть у пригоді всім, хто цікавиться музикознавством.

Кожний наш читач, сподіваємося, навіть з цих побіжних рядків, уже зрозумів, що за скарби українознавства містять у собі перші чотири зошити “Е. У.”, що її вартість підвищується силою добре виконаних мальюнків і “літератури”, яку подано в кінці кожного розділу. Але непростимим гріхом було б не підкреслити тут, що ціла ця муравлина праця навколо “Е. У.” була зроблена в умовах гіркого поневіряння на чужині, невідомого завтрашнього дня, в таборах, без порядних бібліотек... Чолом, читачу, перед працівниками, що видобули зі себе стільки моральної сили виконати таку роботу! Одна лише “Е. У.” виправдує, якщо таке виправдання взагалі є потрібне, відновлення діяльності НТШ закордоном.

Кращого подарунку українцям і всім славістам у свій 75-літній ювілей наше Наукове Товариство не могло зробити. На чужині, в жахливих просто обставинах, НТШ залишається вірним великим традиціям минулого, традиціям М. Грушевського й І. Франка. Парафразуючи колишню французьку формулу, що мала засвідчити традиційне наступництво королівської влади «Le roi est mort, vive le roi!», скажемо їй ми: НТШ змерло у Львові (точніше — його вбили), хай живе НТШ на чужині!..

М. Андрушак. Тризуби і двозуби. Енциклопедія українознавства, Мюнхен-Нью Йорк, 1949, зош. I, стр. 30.

Чи з причини браку місця, чи з інших причин, але огляд про Тризуб не виконує в "Е. У." інавіть сuto інформаційного завдання. А це тим більше дивно, що автор видав інваліду брошуру "Тризуб" (Тов. "Вернігора", 1947, стор. 26, з 111 рисун.), де з питомою йому сумлінністю й безсторонністю подав усі дотеперішні наукові висліди про це питання. Але через те, що це видання є мало відоме широкому колу читачів, якраз статейка в підручнику українознавства має особливе значення.

Навіть у кіороткій замітці енциклопедичного характеру, треба будь-б, на нашу думку, торкнутися, бодай кількома словами, всіх проблем, зв'язаних з темою, а саме: означення, юпіс, генеза, історія, еволюція, графіка, емблематика, символіка, література питання. Річ ясна, що стисливість викладу та перевага певних питань відіграють тут особливу роль.

Автор виходить з хибного заłożення, трактуючи поряд "Тризуба" і, так званій, "двозуб", що до деякої міри можна оправдати лише в більших розміром студіях.

М. Андрушак починає свій огляд "першівним зразком" на дармовисі з "Рюрикова" городища біля Новгороду. Але ця бляшка дуже сумнівна щодо часу, крім того вона взагалі мало нагадує не тільки тризуб, але й "двозуб". Зрештою, що висувати сумнівний новгородський знак, коли на українській території маємо силу зразків точно датованих тризубів, не тільки на монетах, а й на цеглах, металевих відзнаках, ювелірських і керамічних виробах, військових предметах, печатках, пломбах (митних знаках), прикрасах рукописів... За винятком монет і київських цегол, М. Андрушак не згадує тризубів у всіх цих відомих матеріялах і предметах.

Щодо теорій походження тризуба, автор збуває це одним загальним реченням, зазначуючи, що тим цікавилися "спершу головно російські, згодом українські" дослідники, не беручи, на жаль, на увагу, що серед тих "російських" авторів було якраз мало справжніх росіян.

Дуже важливе питання північного, чи південного походження тризуба (Скандинавія чи Греція?) в "Е. У." інавіть не зазначено. Не згадано також про інші знахідки тризубів на грецькій монеті з Прієни, на цеглі у

Володимирі Волинському, в Тмутороні та про інші.

Тяжко знайти зв'язок тризуба старокняжих часів з невиразними знаками "двозубів" (а може й "однозубів") та іншими знаками Миколи Давидовича, Льва I Даниловича, Володимира Мономаха й "родоначальників" князів Острозьких. Така "еволюція розвитку" дезорієнтує читача.

У літературі питання згадано зaledве 5 авторів, не зазначені праці І. Крип'якевича, М. Грушевського, С. Томашівського, В. Модзалевського, В. Різниченка, Л. Цегельського, В. Січинського, О. Пастернака, Т. Скотинського, М. Голубця. Чи після цих імен можна твердити, що питанням тризуба займається "головно російські" автори?

B. K-o.

Матеріали до історії України. 2. Проф. Олександр Оглоблин. Ханенки (сторінка з історії українського автономізму XVIII-го століття). Культурно-наук. видавництво Т. Омельченко — Ю. Тищенко. Кіль (1949). 80, стор. 12.

Знаний дослідувач історії України XVIII-го століття — автор позибирав у цій брошуру відомості, за відомими, маловідомими ("Чернігівська Губернська Відомості"...), її зовсім невідомими (за Київським архівом, за невиданим рукописом В. Модзалевського) джерелами про заслужену в українській історії старшинську родину Ханенків, що до неї належали, між іншим, Михайло Ханенко, правобережний гетьман, генеральний хорунжий Михаїла Ханенка (1693-1760), один з освіченіших людей свого часу в Україні, автор славнозвісного "Днівника", хто зібрав дуже цінну збірку історичних матеріалів (у ній було й листування Пилипа Орлика, що з'явилось друком у 1847 р.). Інша цікава постать у роді Ханенків це Василь Миколайович (1730 р. — помер десь наприкінці XVIII в. або в перших роках XIX стол.), що вчився в Кільському університеті, стояв близько до голштинського двору й узагалі був улюбленим бідолашного чоловіка Катерини II-ої, як відомо, голштинського герцога з роду... Невеличка розміром, але ядерна змістом книжка О. Оглоблина буде корисна для фахівців істориків, що віднині матимуть критичний перегляд відомостей про родину Ханенків. Шождо пересічного читача, він з цієї цікавої книжки дізнається про "Діда й дів" старшинської родини, що він відчуравалася України, а служила їй словом і ділом.

Василь Чапленко. Українізми в мові М. Гоголя. Авгсбург, 1948, стр. 28. (*Slavisticz.* Праці Інституту Слов'язі нознавства Української Вільної Академії Наша, за редакцією Я. Б. Рудницького, № 2).

Автор ступіє важливе питання українізмів у мові Гоголя. Коротко згадає про батька Гоголя, що писав, як відомо, українською мовою, та про українське оточення молодого Гоголя, В. Чапленко документально просліджує українську звучність, лексичні українізми та морфологічні й синтаксичні українізми в творах Гоголя. Якщо взяти — твердить автор — всі Гоголеві твори з українського життя, то таких (тобто українських) слів, щабереться понад 300 (не числячи однакових з російською мовою слів (стор. 17). Служно автор поставив на своє місце деякі фантазії російського поета А. Белого, в його книжці “Мистецтво Гоголя” (1934). До речі зробив В. Чапленко, подавши текст відомого українського листа М. Гоголя до Б. Залеского, що його часто густо в нас згадують, але не зовсім точно.

Микола Костомаров. Книги биття українського народу. Український музей-архів при Українській Вільній Академії Наук. Серія: Пам'ятки І Матеріали, № 1. Авгсбург, 1947, 16⁰, стор. 60.

На стор. 33 і 34 читаємо, що “Книги биття” друкуються за рукою істотою основного білого тексту твору, “сучасним правописом зі збереженням всіх лексичних особливостей тексту. Вперше надруковані були П. Зайцевим в історичному журналі “Наше Минуле”, 1918, кн. I”. Отже, розгорнемо текст Зайцева й порівнямо його з Авгсбурзьким виданням. Низка уваг часовується при цьому порівнянні.

Чому властиво наросток дієслова “ува” тексту Зайцева скрізь переданий наростком “ова”. Чому єднальні сполучники “і” замінені на протиставний сполучник “а” (стор. 3)? Чому народне “війнами” змінене на церковне “войнами”? (теж там). Чому “превездісій” став “вездісій”? (стор. 4). Чому “сусіда” став “сосіда” (стор. 5)? Чому “хрест” став “крест” (стор. 8)? Знову, чому церковнослов'янське “податъ” змінене в 38-му вірші на українське “податок”? “Скоро б приймали” виправлено “Скоро б поприймали” (стор. 11). “Се” або “це” також ідола... змінено на “але такого ідола...” (стор. 13). Чому замість “Францівщина” — “Францевщина”? (стор. 14). “Поляки” зробилися “Ляхи” (стор.

21), в 79 вірші додано “навіть”, а у 88 вірші “найславніша” скорочено в “славніша”...

Такі найголовніші відмінності в тексті, що їх редакція не пояснила, чим воно керувалася, коли змінювала текст П. Зайцева, який виразно зазначає, що він, друкуючи текст, “ні в чому не змінив його, щодо мови” (підкреслення юригіналу).

Мусимо також звернути увагу на не заведи доцільну пунктуацію й деякі коректорські помилки.

Найцініша частина книжки, це — “варіанти”, найважливіші відміни з чернетки рукою Костомарова; як зазначає Б. Янівський, це є лише “деякі варіанти” з копії, що випадково знайшлися на еміграції. На 20 сторінках подається далі літературна історія “Книг биття”... Ми цілком згідні з Б. Янівським, що спроба замеречити авторство Костомарова на користь Шевченка мусить бути відкинута.

К. Осипов. Богдан Хмельницький. Іздание второе, переработанное. Издательство ЦК ВЛКСМ “Молодая Гвардия”. 1948. 16⁰, стор. 476.

Ця груба книжка, що свідчить про інтерес у СРСР до особи Хмельницького, є не так його біографія, як гагіографія. “Козацький батько” тут є оздоблений всілякими можливими чеснотами: мудрий і твердий політик (131), першорядний полководець (150), облагороджений енергією й державним хистом (213), бадьорий і мужній (309), справжній пророк (325)... Ціла ця гагіографія, зовсім у дусі, так званих, “козацьких літописів” XVIII століття, написана на широкому тлі історії України аж від часів Київської Русі, в стилі романескових біографій. Заголовки розділів б'ють на ефект. Автор цитує численні джерела й навіть додає “блібліографію”, але вся праця спрямлює враження, що її писано з других рук. Джерела наводяться зовсім некритично: поряд джерел проважного характеру, зазначенено Гоголя, Думи, Марковича й найбільш перестарілого Костомарова, що, відомо, був за головне джерело Осипова. Є й такі дивні джерела, як: “старовинний історик” (68), “за висловом одного історика” (128), “один польський літописець” (144)... Автор щедро черпає свої найбільш драматичні уривки з “Історії Русів” (стор. 93-95, 96, 101, 104, 112, 143, 145, 161, 164, 199, 207, 279, 302). Річ ясна, всі легенди, звязані з Хмельницьким, хоча його зносини з Кромвелем (216), знайшли гостинний притулок у книжці

Осипова. Там, де автор пробує підсновати різні історичні терміни, він виявляє просто неутриво; наприклад, пояснення слів "стадія" (62), "Русин" (68), "езуїти" (70)... А вже зовсім чудернацька саламаха вийшла в автора з національною назвою народу, що його провідником був Хмельницький. Тут і "руські землі", і "Россія", але є й "Україна". Що значить, наприклад, "Богдан був українцем, чоловеком руської народності"? (109).

Треба ствердити, що книжка Осипова, як і все, що з'являється тепер у СРСР має яскраву політичну тенденцію. Хмельницький тут прославляється, як державний діяч, що причинився до злуки України з Москвою. За такою ж тенденцією освітлена й релігійна Унія на українських землях.

André Vaillant, Professeur à l'Ecole des Langues orientales, Directeur d'études à l'Ecole des Hautes-Etudes. Les traits communs des langues slaves (Extrait des Conférences de l'Institut de linguistique de l'Université de Paris, VIII, années 1940-1948). Paris, 1949. стор. 17-31.

Останні роки характеризуються в слов'янському мовознавстві збільшеним зацікавленням до структури окремих мов, прагненням схопити кожну мову як систему особливостей — чи то в її моментальному перетині, чи то в цілості її історичного розвитку. Одні дослідники вивчають своєрідність окремих мов, інші — цілих мовних груп. Як приклад праць першого типу можна назвати «Über die Eigenart der russischen Sprache» Дм. Чижевського (Галле, 1948), або «Au sujet du développement phonétique du polonais» Б. Каллемана (Люнд, 1943), як приклад других — «Grundzüge der Slavischen Sprachen» Максіміліана Бравна (Геттінген, 1947). Дуже цінним високим у проблематику останнього типу є невеличка, але змістовна і прозорим стилем написана розвідка А. Вайяна, названа вгорі.

А. Вайян констатує, з одного боку, глибокі розбіжності між слов'янськими мовами в лексиці й вимові (сюди можна було б, мабуть, додати й семантику), але водночас знаходить — при цих відмінностях назовні — багато рис глибокої спорідненості між слов'янськими мовами в їх унутрішній структурі, а саме: принципову тотожність системи відмінювання в морфології, панування відкритих складів і принципову однотипність системи чергувань приголосних у фонетиці, принципову подібність у структурі слова. В цьому

Вайян убачає вияв великої недавньої — ще в часи Кирила і Методія — близькості слов'янських мов, розірваної пізнішими історичними подіями, а з другого боку — запоруку можливих щильних міжслов'янських культурних зв'язків у майбутньому.

Аналіза Вайяна цікава і вдміва, підхід бездоганно об'єктивний, означає можна побоюватися, що подеколи спільність у слов'янських мовах перебільшена, головно тому, що автор не заважає бере до уваги функцію аналізованих ним категорій і напрям їх еволюції. Назовні спільні явища часто виявляють аналітиків різноспрямовані тенденції розвитку. Це легко показати на тих самих прикладах, що їх подає А. Вайян. Ось він говорить про те, що всі слов'янські мови однаково виявляють категорію особовості в іменнику тим, що в них знахідний відмінок назов осіб дорівнює родовому. Тим часом система цього розрізнення не в усіх слов'янських мовах проведена однаково послідовно, а, приміром, українська мова виявляє нахил її взагалі усунути, поширюючи форми знахідного, що дорівнюють родовому, на шазви *(дав ножа, перекинув стільця, послав листа тощо)*. Так само категорія роду зовсім по-різному виявляється і розвивається в різних мовах, і, наприклад, білоруська мова явно прямує до обмеження або й до усунення середнього роду. Число таких прикладів можна легко дуже й дуже помножити.

Часом є у Вайяна твердження, які здаються суб'єктивними. Наприклад, думка про "надмірну" диференціованість системи слов'янських приголосних (26) і спроба на цій підставі зв'язати фонологічну школу в мовознавстві зі слов'янськими мовами виказує спріймання французя, який у своїй мові не знає протиставлення спістових і шелесніх палатализованих і непалатализованих приголосних (*s-cь-sh-ш i т п.*). Але можна запевнити автора, що зі слов'янського погляду так само "надмірним" відається французьке розрізнення *e* відкритого, *e* закритого, *яблізованого* (*eu*) і "німого" (*e muet*) або англійського *s* — *th* чи *v* — *w* тощо.

Для українського читача цікава буде висока оцінка автором ролі української мови як мови науки (21), але, здається, автор дещо недоцінює роль йзагу білоруської мови (17). Як приклад мови з ще не вказаною цільовою настанововою може краще було б узяти (не згадану автором узагалі) стимуловану тепер македонську літературну мову.

Юр. Шер.

Україніка

● Revue des Etudes Slaves (1949, стор. 186-192) містить "Українську Хроніку" Б. Унбegaуена й І. Борщака — критичні нотатки про українознавчі праці: "Чистота і правильність української літературної мови" П. Ковалева; "Бути чи не бути" творожа автора та "Мистецтва слова" П. Южанова й Б. Ковалева; статтю W. Kuraszkiewicza про український говор на Люблинщині та "Найближчі завдання славістики" Степана Смаль-Стоцького (Slavistica UBAH. - 1948); Percival Cundy. The Poet of Western Ukraine. New-York, 1948; M. Зеров «Sonnetarium»; стаття O. Зілінського про ювілей І. Котляревського (Slovanský Přehled); I. Стеблові: "Горський і українська література"; В. Січинський: "Назва України"; В. Мацяк: "Галицько-Волинська держава 1290-1340 рр." Jiri Hognak. «Z dějin literatury slovanských»; "Документы к истории славяноведения в России 1850-1912"; стаття A. I. Бараповича про місто Старо-Константинів у XV в. (Ученые Записки Института Славяноведения); В. Baranowski: «Polska a Tatarszczyzna w latach 1624-1629»; "В 300-ліття Хмельниччини" (156-ий том записок НТШ); Б. Осипов. "Богдан Хмельницький"; стаття L. R. Lewitter'a про культуру в Україні, Польщі й Росії XVII в. (The Slavonic Review); "Письма и бумаги імператора Петра Великого" том VIII, вип. 1; А. Яковлев: "Права, по яким судиться малоросійській народъ" (Український кодекс 1743 р.); стаття В. Голобуцького про єднільну структуру Січі в XVII в. (Вопросы истории); Л. Окіншевич: "Значне військове товариство в Україні — Гетьманщині"; "Книги битія Українського народу" Августбург, 1947; стаття Мельникової про 1848 рік на Закарпатській Україні (Вопросы истории); стаття I. Скржисека про населення України (Przeglad Polski); С. Баран: "Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність"; Д. Попович: "L'Eglise catholique en Ukraine Occidentale"; стаття Т. Власовського про історичні бази української автокефальної православної Церкви; перший випуск відновлених "Записок ЧСВВ"; "Сьогоднє і Минуле", I; В. Дорощенко: "Літературно-Науковий Вісник"; стаття I. Пресмислера про створення більшовицької партії в Україні; циклостильні видання курсів УВУ: М. Чубатого, Л. Окіншевича та "Історія України" С. Томашівського; М. Міллер "Царегіліт Надпоріжжя"; Г. Закревська

"Четвертинні відклади українського Полісся..."; Я. Пастернак "До проблеми поширення хронології лінійно-стрічкової кераміки в Європі"; Е. Пеленський: «Ucrainica».

● O. I. Фредеріксен подав статтю "Україна" в «A Handbook of Slavic Studies» (стор. 346-366), виданому Л. Стаковським у 1949 р. (Harvard University Press, стор. XXI, 753).

● Нотуюмо вже давньо видану працю: Denise Méhal. Blaise de Vigenère, archéologue et critique d'art. Paris, 1939, стор. VIII, 321. Блез де Віженер (1523-1596) був автором відомого опису "Польщі й країн, належних до неї", 1573 (La description du royaume de Poloigne et pays adiacens), де описуються також і українські землі.

● «Russie et Chrétienté» (1948, № 3-4, стор. 63-68) подала французький текст папської енциклікі з нагоди 350-ліття Унії на українських землях.

● Проф. Шер Паскаль присвятив рецензію книзі І. Борщака «La légende historique de l'Ukraine «Istorija Rusov» в місячнику «Paru». квітень, 1950, стор. 83-84.

● W. I. R. (ose) зрецензував книжку про Франка, що вийшла англійською мовою в Нью-Йорку (Ivan Franko. The Poet of Western Ukraine. Selected Poems... by Percival Cundi... 1948), в лондонському журналі «The Slavonic Review» (1949, стор. 627-628).

● В п'ому ж самому журналі (стор. 157-171; 414-429) з'явилася грунтовна стаття L. R. Lewitter'a «Poland, the Ukraine and Russia in the 17 century», що є вступом до евентуальної праці автора про "шкільну драму в Росії та Україні".

● До історії території України стосується праця A. Baschmakoff «La synthèse des périples pontiques». Paris, P. Guenthner, 1948, стор. XI, 185.

● У відновленому відомому німецькому славістичному журналі «Zeitschrift für Slavische Philologie», що як і раніше входить у видавництві Гарасовича за редакцією проф. Фасмера, за 1947 р. знаходимо уваги Д. Чижевського про українську літературу і рецензію М. Генфнера на його "Історію української літератури", що з'явилася в Празі 1942 р.

● Українські історики Шівнічної війни занотують статтю В. Королюка, за невиданими документами, про "побачення в Біржах і перші переговори про польсько-московський союз", видруковану в органі Академії Наук СРСР, "Вопросы истории" (1948, № 4, стор. 43-67); між іншим, бачимо тут, як цар Петро дуже зважав на думки Мазепи в польських питаннях.

Ціна — 200 frs.
Prix — 200 frs.